

Fem av de norske folkemordoverlevende etter frigjøringen av Buchenwald våren 1945. Fra venstre: Leo Eitinge, Assor Hirsch, Samuel Steinmann, Julius Paltiel, Pelle Hirsch. Foto: Josef Mendelsohn, (hentet på jodiskefotspor.no)

Fagfellevurdert

"De siste års tragedie" – genocidal prosess eller nasjonalmyte?

Holocaust og norske aviser 1945-55

Sammendrag: Norske aviser videreførte etter 1945 langt på vei okkupasjonstidens motstandsretorikk, der angrepet på de norske jødene ble beskrevet som et svik mot norsk historie, tradisjon og folkesjel. Men hva innebærer det når en normativ motstandsretorikk etter hvert får en deskriptiv funksjon? Hvilke aspekter ved folkemordet var det som ble trukket fram innenfor denne fortellingen? Artikkelen undersøker hvordan historien om folkemordet kunne formes på måter som bygget opp under en nasjonalmytisk fortolkning av okkupasjonstiden og hvilke blindsoner dette kan ha ført til i majoritetsbefolkningens forståelse av hva slags forbrytelse det var som hadde blitt rettet mot jødiske landsmenn.

Emneord: folkemord, holocaust, historie, myter, nasjonalmyter, minnekultur.

Ingjerd Brakstad

Forsker ved Falstadsenteret

ingjerd.brakstad@falstadsenteret.no

Der historieverk og lærebøker fra samme periode i betydelig grad neglisjerte tema, og der det offisielle minneverket Våre Falne, utgitt av Den norske stat, refererte til folkemordet som en "nattsvart bakgrunn" for norsk krigsinnsats og motstandskamp, var likevel forbrytelsen som gjerne ble kalt "jødeforfølgelsene" eller "jødenes skjebne" en del av norsk offentlighet gjennom avisene.

Artikkelen handler om hva norske aviser skrev om folkemordet på de norske jødene i den tidlige etterkrigstiden – årene like etter folkemordets slutt. Artikkelen handler med andre ord ikke om den genocidale prosessen i seg selv – de tusenvis av faktiske historiske hendelser som til sammen utgjorde folkemordet på de europeiske jødene, men om hvordan disse hendelsene ble forstått, fortolket og skrevet om i norske aviser.

Historikere og andre produsenter av det vi kan kalle en offisiell eller formalisert minnekultur viste i mange år liten interesse for angrepet på de norske jødene.² Internasjonal forskning har også langt på

vei konkludert med at folkemordet var neglisjert i de første tiårene etter krigsslutt.³ Fra dette slutter mange at folkemordet var fortiet også i den bredere norske offentligheten. Det eksisterer fortsatt en utbredt allmenn oppfatning om at holocaust var tabuisert i årene etter 1945, selv om dette er imøtegått av forskning.⁴

Norske aviser markerer et brudd både med historieverk og skolebøker, og med funn fra internasjonal forskning. I avisene var nyheter og fortellinger knyttet til det som ble kalt "jødeforfølgelsene" tydelig til stede, og ble omtalt i en rekke sammenhenger – både før og etter 1945.⁵ Men med utgangspunkt i den komparative folkemordsforskningen er det da nærliggende å spørre: *hvilke* aspekter av den genocidale prosessen ble videreformidlet i avisene? Hvordan beskrev man "jødeforfølgelsene" i en tid der ordet folkemord knapt var i bruk og lenge før betegnelsen holocaust ble samlebegrepet på folkemordet på europeiske jøder?

Artikkelen undersøker om og på hvilke måter omtalen av folkemordet kunne inngå i en *patriotisk* og *mytisk* fortelling om Norge og nordmenn. Hvordan ble skyld og ansvar fordelt innenfor disse rammene? Kunne folkemordet – det organiserte massedrapet på millioner av mennesker – fortolkes og omskapes

til en positiv, oppbyggelig nasjonalmytisk fortelling om norsk historie? Og hvilken rolle kunne folkemord-overlevende nordmenn selv ha i denne fortellingen?

Bakgrunn: arven etter illegale aviser og kampen om norskhet

Folkemordet var en del av nyhetsbildet i forbindelse med at leirene ble frigjort, fanger kom hjem, at gjerningspersoner ble stilt for retten, osv. Men angrepet på de norske jødene kunne også *nyttiggjøres* i den tidlige etterkrigstidens offentlighet: Omtalen av folkemordet ble nemlig tilpasset og formet slik at det kunne bli en del av en positiv, oppbyggelig, normativ og patriotisk fortelling om Norge og nordmenn. Fortellingen om folkemordet fikk mytiske trekk, og kunne inngå som en del av den større nasjonalmyten om okkupasjonstiden.⁶

Et eksempel på denne bredere tendensen, er *Arbeiderbladets* leder 27. september 1946. Under overskriften "Norge og jødene" fortelles leseren om hvordan den pågående rettssaken mot en høytstående gjerningsperson under folkemordet, Wilhelm Wagner, avdekket "jødenes skjebne" og at beskrivelsene som ble gitt av vitner var fryktelige og hjerteskjærende. Men det fantes ett lyspunkt i denne fæle saken, påpekte *Arbeiderbladet*:

Det er den faste og avvisende holdning det norske folk tok overfor tyskernes antisemittiske agitasjon og den selvfølgelige hjelpsomhet som ble vist de norske jødene da det gjaldt å redde medmenneskers liv. Når folket her hjemme opptrådte slik var det i samsvar med hele vår nasjonale tradisjon. Wergeland og Nansens folk kunne ikke opptre annerledes.⁷

Slike beskrivelser av gode nordmenns reaksjon på nasjonalsosialistisk antisemittisme er en direkte videreføring av måten de illegale avisene omtalte angrepet på de norske jødene, i forbindelse med arrestasjonene og deportasjonene i 1942 og 1943⁸: Ideologisk motstand mot tysk og NS-antisemittisme, en selvsagt oppvisning av mot, humanisme og hjelp til folk som led, var en del av den norske folkesjela – på samme måte som rabiat antisemittisme var en del

av den tyske. Denne retorikken var under okkupasjonen en del av holdningskampen. For oss som kjenner folkemordshistorien som en genocidal prosess – vi vet at et folkemord er mye mer enn drap, vi vet at mange nordmenn deltok i ulike deler av prosessen, også mange som ikke var NS-medlemmer – er det lett å se det normative, idealiserende og avpolitiserende i slike beskrivelser: Som vi vet ble nesten halvparten av de norske jødene⁹ deportert og drept etter å ha blitt arrestert av landsmenn. Tysk okkupasjon var en forutsetning for at folkemordet overhodet ble iverksatt i Norge, men nordmenn deltok i den delen av den genocidale prosessen som ble gjennomført på norsk jord. Et folkemord i denne skalaen krever en betydelig grad av deltakelse og tilpasning fra samfunn der forbrytelsen begås.

Likevel var ikke disse framstillingene av "Wergeland og Nansens folk" tomme konstruksjoner – vi kan forstå mer om fortiden ved å betrakte dem som myter enn å avfeie dem som usannheter. Det som så lenge skulle stå som den dominerende framstillingen av holocaust i Norge hadde utgangspunkt i, og var en del av, okkupasjonstidens ideologiske, retoriske respons på Nasjonal Samlings propagandaframstilling av norsk historie. I henhold til NS-propagandaen var antisemittisme en norsk verdi og en sunn, norsk tradisjon: Eidsvollsmennene hadde gjort rett i å nekte jøder adgang til riket, Quislings gjeninnføring av Grunnlovens paragraf 2 var en naturlig videreføring av norsk historie, ikke et brudd med den.¹⁰ Dette var et bilde av norsk historie som under okkupasjonen ble spredt med stor intensitet av NS' propaganda-apparat. I de illegale avisene foregikk det i responsen en ideologisk og retorisk motstandskamp mot slike fortolkninger av norskhet. Hvordan man forholdt seg til (det retoriske så vel som det fysiske) angrepet på jødene ble dermed en nasjonal markør for hvilke norske tradisjoner, hvilken versjon av norsk historie man bekjente seg til: Nasjonal Samling sin versjon, der mennene på Eidsvoll utviste stor klokskap og forutseenhet da de ønsket å beskytte landet mot "jødisk innflytelse", eller Wergeland-tradisjonen, der det var toleranse, humanisme og oppvisning av mot og fasthet i møte med en autoritær og hatefull overmakt, som var *ekte* norskhet.

Holocaust som norsk nasjonalmyte?

Den belgiske historikeren Pieter Lagrou har vist hvordan holocaust i betydelig grad ble oversett i den tidlige minnekulturen i Belgia, Nederland og Frankrike. I landene Lagrou har undersøkt, ble folkemordet i liten grad omtalt fordi de ikke ble brukt som et instrument i gjenreisningen. I Norge viser undersøkelser av offisielle minnekulturelle uttrykk som historieverk og lærebøker i overveldende grad det samme.¹¹ Men i norske *aviser* var bildet et annet. Verken de illegale avisene under okkupasjonen eller den frie pressen etter frigjøringen i 1945 neglisjerte folkemordet på jødene – og særlig ikke angrepet på de *norske* jødene. Hvilken funksjon kunne et folkemord mot en liten minoritet nordmenn ha i den norske "fortellingen om krigen?" Svaret finner vi i måten folkemordet forstås og framstilles på, og i rammene for den nasjonale, patriotiske og mytiske måten å forstå okkupasjonstiden på.

Lagrou skriver om Belgia, Frankrike og Nederland at siden minnet om folkemord ikke kunne nyttiggjøres innenfor et patriotisk minne om krigstiden, hadde det lavest tenkelig viktighet.¹² I Norge var dette ikke tilfellet på samme måte. Her minnet om angrepet på jødene instrumentalisert og brukt i patriotiske sammenhenger. Landet skulle gjenreises i Wergelands ånd, og den uttalte omfavnelsen av jødene kunne her inngå som et konstruktivt og positivt element i det norske selvbildet – og bildet av Norge utad.¹³

I den illegale pressen og i etterkrigstidens presse formidles budskapet at det er "unorsk" å nære antisemittiske forestillinger og at "Wergelands nasjon" har vært immun mot antisemittiske tankestrømninger.¹⁴ En del av den norske fortellingen om krigen, slik den ble formidlet i den første tiden etter frigjøringen, var hvordan "nordmenn av eldgammel norsk ætt grep fastere om sine våpen da tyskerne plyndret jødene, jaget dem fra sine norske hjem og drepte dem i Polen."¹⁵ Folkemordet mot jødene kunne dermed inkluderes i en *mytisk* forståelse av ikke bare okkupasjonstiden, men av norsk historie tilbake til ættesamfunnet. Historiske myter former vår forståelse av fortidige hendelser, og gir fortiden struktur og mening. I motsetning til en ideologisk og retorisk respons (som i de illegale avisene), konstrueres ikke

myter med et bevisst formål for øyet. Myten kan forklares som en *form*, der historisk virkelighet omformes til en moralsk meningsfull og fullendt fortelling. Det myten gjør med menneskelige handlinger, handlingsrom og historiske virkelighet, påpeker Roland Barthes, er å skape "et bilde av denne virkeligheten som *natur*."¹⁶ Fortiden avpolitiseres og menneskelige valg framstår som selvsagte og skjebnebestemte – og som *natur*. Når *Arbeiderbladet* skriver at Wergeland og Nansens folk *ikke kunne opptre* annerledes, er dette en mytisk omskaping av norsk historie og politikk til nordmenns kollektive natur.¹⁷

Det er dermed ikke grunnlag for å si at holocaust var fortiet eller tabuisert i årene etter krigsslutt i 1945. Men det fantes bestemte rammer, et sett uskrevne langt på vei ubevisste, regler for *hvordan* folkemordet kunne omtales.¹⁸ Disse rammene førte til at angrepet på jødene ikke var taushetsbelagt i offentligheten. De samme rammene bidro imidlertid også til kollektive blindsoner – slik mytiske framstillinger av fortiden alltid gjør. Satt helt på spissen: Myten om at hjelp til jødiske landsmenn nærmest var en del av (ikke-jødiske) nordmenns DNA og bildet av den jødiske befolkningen som enten (døde) martyrer eller (levende) dypt takknemlige *gjester* i Norge, bidro i liten grad til reell historisk kunnskap og forståelse av folkemordet som en politisk, genocidal prosess og av jødiske nordmenns folkemordserfaringer som offer for denne prosessen.

Kontekst, kilder og begrepsavklaringer

Artikkelen bygger på en systematisk gjennomgang av norske aviser for årene 1945-1955. Eksempelene som er trukket fram er i hovedsak hentet fra hjemkomsten i 1945, rettssaker mot tyske og norske gjerningspersoner og dekningen av markeringer knyttet til Henrik Wergeland.¹⁹ I tillegg til å analysere de viktigste tendensene i den bredere omtalen, er det et poeng også å inkludere motstemmer. Det fantes nemlig de som utfordret den hegemoniske, mytiske fortellingen, og også disse stemmene kom til uttrykk i avisene. Min analyse fokuserer særlig på ett aspekt ved etterkrigsårenes offentlige omtale av holocaust – den nasjonalmytiske. Bildet er, i likhet med den historiske virkeligheten, selvsagt ikke entydig.²⁰ (Det er

det bare mytene som er.)

I årene 1945-55 var begrepene vi bruker i dag – folkemord, Holocaust, Shoah – ikke i bruk i den allmenne offentligheten. Begrepene som benyttes er jødeforfølgelsene, jødernes skjebne, "de tragiske hendelsene under krigen" og uttrykk som "da jødene ble tatt", "jødene som falt", "da slaget falt" og tilsvarende. Folk "ble tatt", de ble "sendt ut av landet", osv. I analysen vil jeg benytte dagens analytiske begreper som folkemord, genocidal prosess og holocaust, men også de historiske begrepene jødeforfølgelser og "angrepet på jødene". Vi ser at omtaler som *implisitt* skildrer det vi i dag gjenkjenner som beskrivelser av en genocidal prosess (se særlig avisenes dekning av rettssakene mot Wagner og fangevokterne fra Grini og Berg) kom til uttrykk i en periode der forståelsen av folkemord som en administrativ prosess og som et særegent voldssystem ennå ikke var tydelig definert i den allmenne forståelsen av politisk massevold. Den tidlige etterkrigstiden utgjør den umiddelbare ettertiden til det bredeste og mest dyptgripende folkemordet på europeisk jord – og er samtidig en periode der selve begrepet og definisjonen som ble vedtatt ved FN-erklæringen i 1948, fortsatt var ukjent for de aller fleste. Et folkemord er en prosess som består av tusenvis av handlinger, hvorav de fleste *ikke* er fysisk vold. Vi kan dele den genocidale prosessen inn i en ideologisk, administrativ og fysisk del, som langt på vei løper parallelt og overlapper gjensidig. Da de norske jødene ble arrestert, deportert og myrdet i gasskammer, hadde de allerede vært offer for en rekke andre genocidale handlinger. Også registrering, utdefinering av den norske nasjonen, demonisering, å bli fratatt de materielle betingelsene for videre liv ("inndragning" av leiligheter, forretninger og alle materielle verdier) var en del av den genocidale prosessen.

Samtidig som vi finner skildringer som implisitt beskriver en genocidal prosess vil det være anakronistisk å forvente en utbredt og fullstendig forståelse av holocaust som folkemordsprosess i den allmenne offentligheten i denne perioden. Raul Hilbergs banebrytende studie og analyse av holocaust som prosess ble som kjent første gang publisert i 1961. Den første dommen for forbrytelsen folkemord falt lenge etter holocaust, i 1998, da Jean-Paul Akayesu ble dømt for

sin deltakelse under folkemordet i Rwanda i 1994. Fortsatt er den allmenne forståelsen av folkemord knyttet til nettopp (masse)mord og ikke de mange mindre, administrative tiltakene som muliggjør volden mot, og ødeleggelsen av, en gruppe.

Majoritetens etterkrigstid, minoritetens etterfolkemordstid

Norske jøders erfaringer fra krigsårene var, fordi de var offer for en genocidal prosess, radikalt og grunnleggende annerledes enn den "germanske" majoritetsbefolkningens erfaringer. Et folkemord rammer offergruppen på særegne måter. Intensjonen bak en genocidal prosess er å umuliggjøre videre liv. Forfølgelsen rettes dermed mot alle delene av livet til ofrene, individuelt og kollektivt. Dette innebærer at også tiden etter katastrofen arter seg annerledes for de overlevende ofrene for genocidal forfølgelse: de få Auschwitz-overlevende og de langt flere som klarte å redde seg ved å flykte til Sverige. De nordmenn som hadde vært definert som jøder av Nasjonal Samlings raselovgivning, gikk i mai 1945 inn i en etterfolkemordstid der samfunnet for øvrig gikk inn i en etterkrigstid. Ordet etterfolkemordstid er ikke tenkt som en klosset oversettelse av engelske *post-genocide/post-genocidal society*. Begrepet *post-genocide society* kan defineres veldig bredt som et samfunn der det er begått folkemord. Og slik sett var Norge et postgenocidalt samfunn i 1945: Deler av folkemordprosessen var gjennomført på norsk jord, med nordmenn som både offer, gjerningspersoner, tilskuere og hjelpere. I den komparative folkemordforskningen benyttes begrepet *post-genocide society* imidlertid i analysen av samfunn der store deler eller majoriteten av befolkningen og *samfunnet som helhet* er politisk, sosialt, økonomisk og kulturelt *direkte berørt* av en folkemordprosess. Begrepet er langt på vei blitt synonymt med Rwanda etter 1994 – et land og et sivilsamfunn som var gjennomgripende forandret av folkemordet. Alle rwandere var, om enn på ulikt vis, berørt av folkemordet. I en undersøkelse av de norske jødernes erfaringer fra årene etter holocaust, er det imidlertid først og fremst nettopp dette at deres genocidale erfaringer *ikke* oppfattes eller forstås av sentrale institusjoner i samfunnet som er det typiske.²¹

Mennesker står og venter på en gruppe norske flyktninger som vender hjem fra Sverige den 29. mai 1945, på jernbanestasjonen i Trondheim. Bildet ble trykket i Adresseavisen dagen etterpå, den 30. mai 1945. Foto: Trondheim byarkiv/Schrøder.

Media som mytebærer

En myte er et kulturprodukt og deles både gjennom formelle, offentlige institusjoner som skoleverket, og i uformelle sammenhenger som samtaler mellom venner. Myten omskaper menneskelige valg, handlinger og prosesser til stivnede, absolutte sannheter, men myten selv er ikke statisk. Myten skapes og gjenskapes kontinuerlig gjennom formidling. Media – i vårt tilfelle avisene – spiller en viktig rolle i denne prosessen. I en periode der aviser (i tillegg til radio) var folk flests viktigste kilde til hendelser de ikke selv hadde erfart, var avisenes fortolkning av hendelser sentral i formingen av kollektive myter. I en offentlighet preget av et begrenset antall nyhetskilder er befolkningen i stor grad priggitt redaksjonelle vinklinger og prioriteringer. Forholdet mellom media og kollektive

myter er likevel ikke slik at media fører et storøyd og uvitende publikum løgner om verden.²² Konvensjonalitet er et av massemedias fremste trekk, og når journalister skriver sine versjoner av hendelser, baserer de dem på antakelser og verdier de deler med det øvrige samfunnet.²³ Det som formidles er "paradigmatiske virkeligheter"²⁴ – forestillinger som tilhører det grunnleggende verdensbildet som journalister og publikum deler.²⁵ Dette gjør media til en svært viktig – kanskje den aller viktigste? – mytebæreren.

I forbindelse med folkemord har media måtte tåle sterk kritikk for å formidle klisjeer og historiske myter, dette gjelder særlig i forbindelse med dekningen av krigene og folkemordene i Bosnia-Hercegovina og Rwanda på 1990-tallet. Samtidig er det nettopp dette som gjør avisene til interessante og viktige

historiske kilder: formidlingen av det bredt aksepterte og konvensjonelle. For historikere er avisene en direkte inngang til mytene som preget fortidens virkelighetsforståelse – og til normative sannheter, den virkeligheten fortidens mennesker aspirerte til.

Tematisk oversikt

Rent tematisk omtales folkemordet mot jødene i de sammenhengene vi kan forvente: våren og sommeren 1945 skrives det om konsentrasjons- og tilintegjørelsesleirene, det er intervjuer med Auschwitz-overlevende og med norskjødiske Sverige-flyktninger. Folkemordet omtales i forbindelse med rettssakene mot gjerningspersoner som Quisling, Wilhelm Wagner, Knut Rød og tidligere vakter ved norske fangeleirer som Grini og Berg – men, også i mer uventede sammenhenger.²⁶ Bildet endrer seg også i løpet av perioden – ”jødeforfølgelsene” er langt tydeligere til stede i årene like etter krigsslutt, enn utover på 1950-tallet.

Under rettsoppgjøret spilte norskjødiske vitner en viktig rolle i formidlingen av folkemordet gjennom at de påtok seg belastningen det var å vitne: de fortalte om hva som hadde blitt gjort mot dem selv og sine nærmeste, og vitnesbyrdene ble gjengitt av journalister som framsto som dypt rystet over hva de hørte. Det er særlig i de jødiske vitnenes beskrivelser vi finner de implisitte skildringene av det vi i dag kaller en genocidal prosess.

Folkemordet tematiseres med stor patos i forbindelse med artikler og reportasjer om Henrik Wergeland, og hva det vil si å være norsk. Det er særlig i disse sistnevnte sammenhengene de nasjonale og mytiske rammene rundt folkemordet blir svært tydelige.

Avisene markerer i perioden en kontrast til sanksjonerte kilder som historieverk og lærebøker, og er dermed gode kilder til det vi kan kalle en tidlig *uoffisiell* bearbeidelse av den helt nære fortiden. Avisene bidro i språksettingen, konstruksjonen og videreformidlingen av fortellingen om holocaust i Norge på en helt annen måte enn det historieverk eller offisielle minneskrift som Våre Falne gjorde. Disse sistnevnte kan betraktes som eksempler på en mer offisiell eller formalisert minnekultur.

Kort oppsummert, plasseres folkemordet hele veien i en utpreget nasjonal ramme. Det var tyskerne som sto bak, og (gode) nordmenn var naturlige motstandere av det som ble gjort mot jødene – slik de var selvsagte motstandere av alt annet tysk. Gode nordmenn var ikke bare passive motstandere av angrepet på jødene i rent ideologisk forstand i denne fortellingen, de gikk aktivt inn som jødenes beskytter.

Det historiske faktum at det hadde vært nordmenn som arresterte jødiske landsmenn kunne omgås innenfor de nasjonalmytiske rammene: NS-medlemmer var definert ut av det nasjonale fellesskapet. Slik kunne den mytiske fortellingen om nordmenn som jødenes beskyttere bygges uten å havne i konflikt med akkurat denne historiske realiteten. Å være norsk var ensbetydende med å være (passiv eller aktiv) motstander av okkupantene og NS – og dermed en del av en norsk tradisjon som sprang ut av Wergelands humanisme – heller enn Grunnlovens ”Jødeparagraf”. Både i de illegale avisene under okkupasjonen og i avisene etter frigjøringen, skilles det mellom nordmenn og ”nordmenn.” De nordmenn som ikke hadde vært motstandere av tysk okkupasjon og Nasjonal Samling, var nå nordmenn kun med hermetegn.²⁷ Det var Wergelands Norge som hadde vunnet krigen. Den humanistiske, demokratiske tradisjonen hadde vunnet over den rasefiendtlige og autoritære. Innenfor denne fortolkningsrammen, som springer direkte ut av okkupasjonstidens motstandsretorikk, var det ikke *behov* for å fortie holocaust. Tvert imot kunne fortellingen om folkemord inngå i nasjonalmytisk fortelling om norsk historie, samtid og framtid. Nordmenn hadde aldri blitt smittet av ”den pest som hitlerismen bredte omkring seg i Europa”.²⁸ Men som alltid når fortellinger om fortiden gis en mytisk form, krevde det tilpasninger av historien. Noen historiske realiteter kan ha en plass også i mytiske framstillinger av fortiden, men ikke alle.

Nyheter mai-juli 1945: Nyheter om fred, hjemkomst – og om folkemord

Fotografier og skildringer fra leirene og fangenes hjemkomst var mediebegivenheter våren og sommeren 1945. Der de få overlevende jødiske fangenes erfaringer ble utelatt og tilsynelatende ikke vakte

medienes interesse i flere land,²⁹ var bildet et noe annet i Norge.³⁰ Norske aviser trykte intervjuer og fotografier av norske Auschwitz-overlevende, og de få norske jødene som hadde overlevd deportasjonene ble omtalt som en del av de hjemvendte norske "Tysklandsfanger".

Den første tiden etter frigjøringen var det de gode nyhetene, de overlevende, som sto i fokus. Dette gjaldt både jødiske og ikke-jødiske fanger. Blant de jødiske deporterte var dødsprosenten dramatisk høyere enn blant de øvrige norske fangene, og de få jødene som hadde overlevd leirene, kom hjem spredt og til ulike tidspunkt. De fem som i den første tiden etter 1945 ble stående som symbolet på de overlevende, var fem unge menn som overlevde Auschwitz og deretter Buchenwald: Julius Paltiel, Samuel "Sammy" Steinmann, Leo Eitingen og brødrene Assor og Asriel "Pelle" Hirsch ble avbildet og intervjuet. Det velkjente bildet av de fem, smilende med det norske flagget, ble trykket i flere aviser. Deres historier var imidlertid vanskelig å gjøre om til artikler om frihet og hjemkomstglede. De fem uttrykte alle glede over å være fri og å ha kommet nesten hjem – mange av intervjuene ble gjort mens de fem var i København, men i artiklene om dem kom det tydelig fram hvor annerledes deres erfaringer var: "'Min far, min mor, mine to brødre og to søstre døde i gasskammeret', forteller trondheimsstudent."³¹

De personlige historiene ble knyttet til det det større genocidale angrepet på jødene: "Høsten 1942 ble 700 norske statsborgere av jødisk avstamning deportert til Tyskland". Angrepet på de norske jødene settes i sammenheng utryddelsesprosjektet i Europa: "Jernbanevogner med stivfrosne norske lik. – 11 millioner myrdet med gass?"³²

I denne artikkelen ble de overlevende omtalt som både jøder og nordmenn. Det fortelles om deportasjonene av jøder, om gasskamre og lidelsene jødene ble utsatt for fordi de var jøder, altså en skildring av genocidal forfølgelse. Samtidig er rammen for artikkelen nasjonal og patriotisk ved at de fem fortalte om hvordan de få dager tidligere hadde feiret 17. mai.³³

Artikkelen er et eksempel på at fokus på særjødiske erfaringer (folkemord) ikke nødvendigvis ekskluderte norske jøder fra det nasjonale "oss". De fem overle-

vende ble omtalt som både offer for en særegen forfølgelse, og samtidig som overlevende nordmenn.

Omtalen av de fem overlevende ligner i form og innhold på artiklene om de andre Tysklandsfangene. Også reportasjer der gassing av hele familier og "[j]ernbanevogner med stivfrosne norske lik" sto i fokus, kunne avsluttes med en optimistisk tone og dermed inngå som en del av sjangeren fred og hjemkomst: "Nordmennene [de fem som kom hjem sammen] meddeler til slutt at de har fått den beste mottakelse av danskene etter ankomsten til Danmark."³⁴

Ofte tenker vi på de norske folkemordoverlevende som de få norske jødene som overlevde Auschwitz. Men også de norske jødene som overlevde folkemordet ved å flykte til Sverige må regnes som folkemordoverlevende. De som reddet livet gjennom flukt unngikk folkemordets siste fase med arrestasjoner, deportasjon, mishandling og drap, men var, fordi de var definert som jøder, like fullt offer for de genocidale tiltakene som kom før arrestasjonene, og de levde resten av livet med konsekvensene av folkemordet. For mange nordmenn var tiden like etter frigjøringen preget av gode nyheter – det var fred, Tyskland hadde tapt krigen. Men for de jødiske Sverige-flyktningene representerte nyhetene i denne perioden bekreftelsen på det man hadde fryktet aller mest: at familie, slekt og venner som var blitt deportert i 1942 og 1943 var blitt drept. I løpet av forsommeren, etter hvert som meldinger i stadig større grad kunne bekreftes, mistet mange håpet de hadde kunnet bære både under krigsårene og i den kaotiske situasjonen like etter Tysklands tap. En av overskriftene som møtte hjemvendte Sverige-flyktninger i store bokstaver, var: "De norske jøder ble myrdet straks etter ankomsten til de tyske konsentrasjonsleirer. Bare 12 av ca. 1000 er sluppet levende fra det tyske helvete."³⁵

I juni laget *Arbeiderbladet* en større reportasje om nordmenn som kom hjem fra Sverige. Fotografiet som ledsaget reportasjen var typisk for denne tiden – mange norske flagg og mange smil. *Arbeiderbladets* reporter gikk omkring på perrongen og snakket med de som kom av toget: de hadde gledet seg til å komme hjem, og var glade for at de ikke hadde ventet forgjeves på frigjøringen. Men dette gjaldt ikke alle:

Jo, det var noen som hadde gruet seg for å komme hjem. Vi snakket med en av dem. Det var en av dem som hadde kommet seg unna jødeforfølgelsene. - Jeg har mistet 15 av mine aller nærmeste, sier hun. Vi var så mange, men nå er det blitt så tomt. Min mor på 82 ble tatt, mine søstre, min svoger, nieser og nevøer. Min eldste søster og hennes 9 barn er alle borte. Min yngre søster ville ikke forlate mor, og derfor er også hun borte. Jeg forstår det ikke enda.³⁶

Et gjennomgående trekk ved dekningen av hjemkomsten var at de folkemordoverlevendes historier – som jo var radikalt annerledes – inngikk i den generelle dekningen av krigstidens lidelser. Dette medførte at folkemordshistoriene hele tiden var til stede – men kanskje også at *konsekvensene* av den særegne genocidale forfølgelsen av jødene ikke ble behandlet.

Rettsoppgjøret – implisitte beskrivelser av en genocidal prosess

I forbindelse med rettsoppgjøret omtales angrepet på norske jøder gjennomgående som den verste forbrytelsen tyske myndigheter begikk på norsk jord, som her i *Arbeiderbladets* leder i oktober 1946: "Av alt det forferdelige tyskerne foretok seg i Norge kan intet måle seg med aksjonen mot jødene."³⁷ Samtidig vekker frikjenningen av en sentral norsk gjerningsperson som Knut Rød knapt noen reaksjoner i avisene. Hva kan denne tilsynelatende diskrepansen fortelle oss om den rollen folkemordet spilte i offentligheten i perioden?

Da rettsoppgjøret tok til, var det kun et fåtall av de ansvarlige for gjennomføringen av aksjonene mot norske jøder som ble stilt for retten.³⁸ De som ble dømt i forbindelse med ansvar for jødeforfølgelsene i Norge var Vidkun Quisling og Wilhelm Wagner³⁹, og avisenes dekning av disse to rettsprosessene bidro til å bringe folkemordet inn i offentligheten. I tillegg kastet rettsprosessene mot tyske og norske fangevoktere ved Grini og Berg lys over den særegne formen for mishandling som ble begått mot jødiske fanger.

Pressens dekning av rettssakene har som felles trekk at angrepet på jødene ble omtalt som det ultimate bevis på tyske okkupanter og NS-myndighe-

tenes umenneskelighet, og som selve symbolet på nazismens vesen. Unntaket var, som vi skal se, i dekningen (eller mangelen på sådan) av saken mot Knut Rød. Rettssaken mot Vidkun Quisling var naturlig nok en betydelig mediebegivenhet, og hans "sterke ansvar for jødeaksjonen i vårt land,"⁴⁰ ble belyst gjennom flere av avisenes reportasjer fra rettssaken. I omtalen av rettssakene er det mest vesentlige i vår sammenheng at antisemittisme ("jødehat") og folkemordet ("jødeforfølgelsene") ble trukket fram som kjernen av nazismen som ideologi og politisk bevegelse.

Avisene refererte fra tiltalebeslutningen at Quisling under hele okkupasjonstiden "og også forut for denne opphisset i skrift og tale til hat mot jøder,"⁴¹ at han hadde ansvar for at "bare 10 jøder av 1000 kom klar av de tyske gasskamre og redselsleire,"⁴² og at på grunn av Quislings personlige antisemittisme, hadde jødeforfølgelsene utviklet seg "langt forferdeligere i Norge enn andre steder, f. eks. i Danmark."⁴³ Statsadvokat Annæus Schjødt hadde under rettssaken omtalt angrepet på jødene som nazismens fremste mål: "Jødeforfølgelsene var den nazistiske bevegelsens hovedpost – og den gikk inn for utryddelsen av jødene med en fanatisme og et hat som er ubeskrivelig, og aksjonen har kostet hundrer av norske jøder livet."⁴⁴

Hovedsakelig ble Quislings ansvar for jødeforfølgelsene omtalt som ett av flere tiltalepunkter, men i flere av reportasjene fra rettssaken var forfølgelsen av jødene hovedtema og preget reportasjens overskrift, som i *Aftenpostens* artikkel "Konfronter i går med de tusen norske jøders tragedie".⁴⁵ Avisens reporter i rettssalen fortalte at det hadde vært tilløp til munterhet i rettssalen på grunn av en usedvanlig høy regning fra Vinmonopolet, og tilhørerne hadde nesten glemt at "det som her foregikk var dødsens alvor."⁴⁶

Desto sterkere ble man minnet om det da to av de gjenlevende norske jøder fra Tyskland-transporten ble framstilt som vitner. Stillferdig og behersket fortalte dr. Leo Eitingen om tilintetgjørelsesleiren Auschwitz, om den kyniske, nesten industrialiserte avlivning av de norske jøder, en skjebne som ble millioner av andre jøder til del.⁴⁷

De Auschwitz-overlevende Leo Eitingen og Asriel

Hirsch hadde under rettsaken fortalt detaljert fra Auschwitz, blant annet om gassing av barn og gamle mennesker. *Aftenpostens* journalist avsluttet reportasjen fra rettssalen med en skildring av rettssalen under Eitinger og Hirschs vitneprov:

Ingen av jødernes tidligere tragedier kan måle seg med disse redsler. Det var dødsskrik mens de to jøder talte. – Sverger De at De har talt sannhet? – Det sverger jeg, så sant hjelpe meg Gud, den hellige og allmektige! Det var som en minnehøytid i en kirke, som man i en tanke av uendelig medfølelse omfattet de millioner av fortvilte, hvis aske vitner om en av verdenshistoriens største skjenselsgjerninger.⁴⁸

5. september 1945 var det siste rettsmøte i saken mot Quisling før domsavsigelsen. *Dagbladet* skrev:

Lagmannen åpnet rettsmøtet i dag med å lese opp en skrivelse fra det tidligere avhørte vitne dr. Eitinger, som ble deportert til Tyskland sammen med jødene. Eitinger skriver at han av avisreferatene har sett at Quisling prøver å skyve fra seg all skyld i forbindelse med jødeaksjonen. Eitinger mener at dette ikke kan være riktig. Etter de inntrykkene som han har fått i konsentrasjonsleirene i Tyskland, ble de norske jødene behandlet hardere enn jødene fra alle andre land. Og det skyldtes utelukkende Quislings innflytelse på saken.⁴⁹

Disse eksemplene er kun et lite utvalg av hva som ble skrevet om folkemordet i forbindelse med Quisling-saken, men er illustrerende i forhold til hvordan jødeforfølgelsene ble omtalt i denne sammenhengen: det sterke inntrykket de overlevende vitnene gjorde på avisenes reportere og den religiøse symbolismen knyttet til minnet om massedrapene i Auschwitz, omtalen av jødeforfølgelsene som en sentral del av nazismen, samt det emosjonelle språket i skildringen av de mange drepte. Journalistene som var til stede i rettssalen framstår som dypt rystet over det de fikk høre.

En annen klynge av rettssaker som medførte offentlig omtale av folkemordet var sakene mot fan-

gevokterne fra Grini og Berg. I dekningen av retts-sakene mot de såkalte "Grini-bødlene"⁵⁰ som tok til i august 1946, ble mishandlingen av jødiske fanger gjennomgående trukket fram som usedvanlig brutal. I referatet fra tiltalebeslutningen mot Alfred Zeidler ble det blant annet anført at han i 1942 i beruset tilstand hadde drevet "straffeeksisersis med 25-30 jøder og slo og sparket så det var blod over hele plassen."⁵¹ Året etter hadde han gitt ordre om "straffeeksisersis med 20 jøder. Eksersisen varte i 3 timer på natten."⁵² Denne natten ble av *Arbeiderbladet* kalt "den blodigste og mest uhyggelige natt i Grinis historie."⁵³ *Arbeiderbladet* refererte videre et jødisk vitnes "dramatiske skildring av jødemishandlingene," og at leirens lege hadde fortalt at da han dagen etter hadde kommet inn på "jødebrakka" var det et "forferdelig syn som møtte ham. Fem eller seks av fangene var ute av stand til å røre seg og de fleste var helt oversprøytet av blod."⁵⁴

Grinis kommandant Alfred Zeidler ble dømt til livsfarlig straffarbeid. Aktoratet hadde gått inn for dødsstraff. "For kommandantens vedkommende la aktor særlig vekt på hans mishandling og forhå-nelse av dødsdømte norske patrioter og hans utro-lige råskap mot jødene,"⁵⁵ skrev *Arbeiderbladet* 20. desember 1946. *Dagbladet* skrev samme dag i sin reportasje at statsadvokaten hadde lagt størst vekt på "Zeidlers opptreden overfor de dødsdømte og jødene. Den røpet en umenneskelig og umandig karakter."⁵⁶ De tidligere politiske fangene som vitnet, fortalte ved flere tilfeller at mishandlingen av jøder var særlig grov, og i omtalene av mishandling av enkeltpersoner, ble det anført når offeret var jøde.⁵⁷ I dekningen av Grini- sakene ser vi at mishandlingen av de jødiske fangene gjennomgående beskrives som annerledes og verre enn den volden som rettet seg mot (ikke-jødiske) politiske fanger.

I straffesakene mot fangevokterne fra Berg inter-neringsleir var de jødiske vitnene sentrale, og det var deres vitneprov som ble viet mest oppmerksomhet i avisenes referater fra rettssalen. Mishandlingen av jøder på Berg ble tematisert også før rettssaken mot fangevokterne kom opp. I mai 1945 skrev *Dagbladet*:

De første som kom til Berg var jødene – og hva de har gjennomgått der nede i løpet av 2 år kan

ikke beskrives. Leiren var på langt nær ferdig da de kom og den første tiden bodde de i dårlige brakker uten sengetøy eller oppvarming, og det de fikk av mat var det absolutte minimum. Straffeekseris hørte til dagens orden – og den som forsøkte å komme unna ble bare enda verre behandlet.⁵⁸

I juli beskrev *Dagbladet* mishandlingen på Berg og sa at jødene hadde vært offer for "norske sadisters" overgrep. I overskriften ble Eivind Wallestad, som hadde vært kommandant ved Berg, sitert: "Skyt jødepakket ned!" Avisen intervjuet Bernhard Katz, som hadde unngått deportasjon fordi han var gift med en ikke-jødisk kvinne. Da Katz fortalte om den grove mishandlingen på Berg, spurte journalisten om fangevokterne var norske, noe Katz bekreftet. "[M]ange av dem var verre enn selv tyskerne. Og da kan De tenke Dem. Det hendte at vi endog måtte be om beskyttelse hos tyskerne."⁵⁹ Journalisten ba Katz om å fortelle om sitt verste minne fra Berg, og svarte at det var natten til 26. november 1942. Denne natten hadde jødene på Berg hatt appell fra kl. to om natten til kl. åtte neste morgen:

Det lå halvdøde mennesker på bårer ute i kulden – da vi klaget, ble det svart at det var bare jøder, de spilte ingen rolle. Så ble vi skilt ut, vi som var gift arisk, de andre ble sendt av gårde, fedre ble skilt fra sønner og bror fra bror, uten å få si farvel. Min ca. 80 år gamle far som led av astma ble også sendt. Alle disse havnet i Tyskland hvor de ble drept. Enkelte familier ble således helt utryddet, andre har en eller to medlemmer igjen av hele familien.⁶⁰

De jødiske vitnenes skildringer fra Berg ble omtalt som rettssakens "høydepunkt,"⁶¹ trolig på grunn av de dramatiske voldsskildringene. I straffesaken mot Wallestad, var hans holdning til jødene på Berg hovedtema i en av *Arbeiderbladets* reportasjer. Overskriften var "Wallestad ville skyte 'jødepakket' ved kapitulasjonen."⁶² Wallestads personlige og aggressive antisemittisme var det sentrale tema også i en av *Dagbladets* første reportasjer fra Berg-saken. Under overskriften "Et under at jødene på Berg ikke ble

skutt," fortalte jødiske vitner om sin tid på Berg. Det var de jødiske vitnenes fortellinger fra Berg som var artikkelens hovedtema, og avslutningen var en oppsummering av de jødiske vitnenes forklaringer:

Slik fortsetter det ene vitneprov etter det andre, de mørke redselsgjæringer blir rullet opp, men de er så graverende at vi nå har vanskelig for å fatte rekkevidden, det jødene har å fortelle om Berg vil alltid stå som noe av det råeste historien kan oppvise av forbryterske gjæringer mot uskyl-dige mennesker.⁶³

Omtalen av mishandlingen av de jødiske fangene var dominerende i en overvekt av artiklene om leiren og i reportasjene fra rettssakene knyttet til Grini og Berg. Særlig Berg omtales som åsted for en råskap det var vanskelig å forstå rekkevidden av, og som et historisk bunnpunkt.

Wilhelm Wagner og Knut Rød

Wilhelm Wagner hadde under okkupasjonen vært lederen for det avsnittet i det tyske sikkerhetspolitiet i Norge som hadde med "jødespørsmål" å gjøre. Han var med andre ord det vi i dag ville kalt en høytstående gjerningsperson under folkemordet. I pressens omtale av tiltalen og rettssaken mot Wagner, dominerte angrepet på de norske jødene overskriftene. I juni skrev *Arbeiderbladet* om tiltalen mot Wagner under overskriften "Førte 500 norske jøder i døden."⁶⁴ Gjennomgående var reportasjer og artikler i all hovedsak fokusert på de jødene som ble deportert med "Donau", samt at Wagner, i egenskap av sin stilling, måtte ha visst hvilken skjebne som ventet de norske jødene som ble deportert.⁶⁵ 13. august 1946 skrev *Arbeiderbladet* at Wagner sto tiltalt for "en meget stygg sak," og *Aftenpostens* omtale av rettssaken som sto på trykk samme dag konstaterte at rettssaken ville kaste lys over "den skjendige forfølgelse av jødene i Norge og utryddelsen av en masse av dem."⁶⁶ *Aftenpostens* reportasje er typisk for omtalen av Wagner-saken generelt, og la videre vekt på hva som hadde skjedd med de deporterte jødene, at det blant de deporterte hadde vært 28 barn under 14 år, samt at Wagner som høyere offiser måtte ha vært "fullt

bekjent med hvilken skjebne jødene gikk i møte.⁶⁷ Også her vakte de jødiske vitnene spesielt stor interesse blant journalistene. Etter gjenopptagelsen av saken i oktober 1946 vitnet Auschwitz-overlevende Kai Feinberg, og hans vitneprov var hovedfokuset i *Arbeiderbladets*, *Dagbladets* og *Aftenpostens* reportasjer.⁶⁸ Feinberg fortalte om hvordan de norske jødene var blitt behandlet under transporten med Donau, og om tiden i Auschwitz. "300 av de norske jødene ble sendt direkte i gasskamrene," skrev *Dagbladet*.⁶⁹

Hva tiltalte visste om det som ventet de som ble deportert, var et sentralt tema i avisreferatene fra rettssaken. Hitlers såkalt profetiske tale fra 1939⁷⁰, ble trukket fram, og det ble gjort et poeng av at Tysklands mål var den fysiske utryddelse av alle jødiske enkelt-mennesker, "ikke bare jødedommen som religion."⁷¹ *Aftenposten* skrev i forbindelse med Wagner-saken at det ikke var tvil om at "alle tyskere visste hvordan jødene ble behandlet i konsentrasjonsleirene." Avisen skrev videre at det aldri før i en norsk rettssak hadde vært gitt så rystende vitneprov, "som dem man fikk høre i saken mot Wilhelm Wagner om tyskernes behandling av jødene."⁷² Et av de jødiske vitnene, Josef Berg, fortalte om systematikken som lå bak behandlingen av jøder sammenlignet med andre fangegrupper. Bergs vitneprov ble gjengitt i *Aftenposten*:

Det foregikk en systematisk oppøvelse i bestialitet overfor jødene, det ble innpodet medlemmene av SS at jødene var arvefienden. En tysk fangevokter eller politimann kunne kanskje vise litt barmhjertighet overfor andre fanger, men overfor en jøde – aldri. Dette går som en rød tråd fra den første svake antisemittiske propaganda etter forrige krig til det kulminerte i Auschwitz. Det var intet tilfeldig i deres bestialitet, alt var uttenkt til minste detalj.⁷³

Bergs vitneprov er ett av flere eksempler på en implisitt beskrivelse av en genocidal prosess.

Et av vitnene i rettssaken, teolog Ole Hallesby skapte reaksjoner ved å karakterisere Wagner som full av menneskekjærlighet.⁷⁴ Hallesbys karakteristikk av tiltalte ble kraftig imøtegått på lederplass

i *Arbeiderbladet*: "Av alt det forferdelige tyskerne foretok seg i Norge kan intet måle seg med aksjonen mot jødene. De som måtte være i tvil kan telle de av de norske jøder som har overlevd tysk fangenskap." Avisen reagerte sterkt på at professor Hallesby, "en av den norske kirkens fremste menn", hadde uttalt seg fordelaktig om Wagner. "Hvordan kan det være mulig, vil en spørre, å gi den mann som har satt i verk utryddelsen av de norske jøder en slik attest?" Avisen mente at det skyldtes at Wagner overfor Hallesby alltid hadde opptrådt høflig og korrekt, og la følgende ord i munnen på Hallesby: "Bare det går meg selv godt, er alt godt, da kan gassovnen ta jødene."⁷⁵ *Arbeiderbladets* lederkronikk "Vitnet Hallesby" innledet et ordskifte mellom professoren og avisen. Hallesby sa at han under krigen hadde satt livet på spill ved å starte kirkens "veldige aksjon mot jødeforfølgelsene",⁷⁶ og krevde en beklagelse fra *Arbeiderbladet*. Hallesbys innlegg ble besvart samme dag, og *Arbeiderbladet* gikk ikke tilbake på noen punkter, men begrunnet sitt syn ytterligere:

Der står en mann i retten, tiltalt for en av de mest opprørende forbrytelser som er foregått på norsk jord, nemlig deporteringen av de norske jøder. Det som retten og almenheten [sic] ønsker opplyst er tiltaltes ansvar for at så mange mennesker ble jaget sammen og sendt til Tyskland for å tilintetgjøres. [...]

Da disse forfølgelsene sto på skulle vi ha forsverget at noen norsk mann kort tid senere kunne stå opp i en rettssal og gi den ansvarlige for disse forbrytelser vakker attest. En kan kanskje si at det aldri i en norsk rettssal har stått en storforbryter som er blitt mer æret både med ord og med gaver. I våre følelser har vi ikke noen plass for slik virak overfor en gestapist av Wagners type. Vi har ikke glemt.⁷⁷

Også *Dagbladet* skrev om Hallesbys karakteristikk av Wagner: "Professor Hallesby taler pent om jødespesialisten Wagner."⁷⁸ *Dagbladet* refererte vitneutsagn om hvordan jødene ble behandlet, men tok ikke like entydig stilling til Hallesbys omtale av Wagner som *Arbeiderbladet* hadde gjort.⁷⁹

Arbeiderbladets reaksjon på Hallesbys karakteristikk av Wagner, føyer seg inn i en bredere tendens der angrepet mot jødene forstås som et absolutt moralsk og menneskelig nullpunkt, og som en forbrytelse som ikke kan tilgis og ikke skal glemmes: "Vi har ikke glemt." Igjen kan vi trekke trådene tilbake til den illegale pressen, og hvordan den fysiske delen av folkemordsprosessen (massearrestasjoner og deportasjoner) i 1942 og 1943 ble beskrevet og fortolket.⁸⁰

Dagbladet skrev om gjenopptakelsen av saken mot Wagner høsten 1946, at det han sto tiltalt for var "den skjendigste masseforbrytelse som er begått i vårt land."⁸¹ Det ble også i denne i omtalen lagt vekt på at også barn, gamle og syke ble deportert: "Det som skjedde med dem var usigelig trist, 521 ble drept, sultet i hjel eller ble brent i gasskamrene. Dette er den skjendigste masseforbrytelse som er foregått i vårt land." Deportasjonen av de norske jødene settes her i forbindelse med "Hitlers antisemittiske politikk" og det nasjonalsosialistiske Tysklands angrep på jøder andre steder i Europa, men også med en særegen jødisk lidelseshistorie: "den forunderlige og ulykkelige skjebne som opp gjennom tidene har forfulgt jødene."⁸²

Også *Aftenposten* omtalte forbrytelsene Wagner sto tiltalt for som "Tysklands forferdeligste forbrytelse i Norge." Avisen refererte statsadvokat Harald Sund som i sitt innledningsforedrag hadde kommet inn på antisemittisme og angrepet på de norske jødene som en del av et større antisemittisk prosjekt:

Det er betegnende for tyskerens framferd at heller ikke vårt land skulle forskånes for den pest som hitlerismen bredte omkring seg i Europa og som skal ha kostet 5 700 000 jøder livet. Det er en forbrytelse som ikke er til å fatte, og for noen år siden ville vel ingen her i landet drømt om at noe slikt skulle ramme også oss. Bortsett fra bestemmelsen i Grunnloven som forbød jøder adgang til riket og som Henrik Wergeland fikk opphevet, har vi ikke her i landet kjent til noen animositet mot jødene, når unntas enkelte sporadiske utslag av nazimentalitet før krigen. Den lille jødiske koloni vi hadde levde sitt liv ubekymret av antisemittiske tendenser, men da krigen kom, ble man etter

hvert klar over at jødene nok ikke ville få lov til å leve i fred her.⁸³

Rettssaken mot Wagner ble viet betydelig oppmerksomhet i pressen, og måten saken ble omtalt på forteller oss mye om hvordan folkemordet ble forstått like etter 1945. Omtalen av Wagner illustrerer bredere tendenser i hvordan fortellingen om folkemord ble forsøkt inkorporert i den nasjonale fortellingen om krigstiden.

Wagners rolle i angrepet på de norske jødene var det mest sentral punktet i anklagen mot ham. Aktor framholdt at Wagners overflytting til Norge var "et ledd i planen om jødenes tilintetgjørelse"⁸⁴ og gikk inn for dødsstraff. "Han satt i kjernen av virksomheten som myrdet millioner", skrev *Dagbladet* om rettssaken.⁸⁵ Wagner ble i offentligheten gjennomgående, fra *Arbeiderbladet* til *Aftenposten*, omtalt som den som stod bak okkupantenes mest alvorlige forbrytelse i Norge – angrepet på jødene.⁸⁶

Arbeiderbladets leder "Norge og jødene"⁸⁷ slo, som nevnt innledningsvis, fast at nordmenn som folk umulig kunne delta i slike handlinger eller nære slike forestillinger, som bar så tunge assosiasjoner til okkupasjonsmakten. Påstanden om at Wergelands og Nansens folk *ikke kunne* handle annerledes enn å yte jødiske landsmenn selvfølgelig hjelp, innebærer en så sterk identifikasjon med hjelp til forfulgte jøder at det blir omtalt som en del av en norsk natur eller folkesjel. Å markere avsky mot antisemittisme og forfølgelse av jøder, og å holde denne avskyen og avstandstaken opp som et nasjonalt symbol var i en periode et av kjennetrekken ved den norske motstandsretorikken og i konstruksjonen av okkupasjonstiden som nasjonalmyte.

Wagner ble dømt til døden av lagmannsretten, og dommen ble anket til Høyesterett. Høyesterett omgjorde våren 1947 dødsdommen til 20 års straffarbeid. Han slapp ut etter få år og vendte tilbake til Tyskland som fri mann på begynnelsen av 1950-tallet.

Knut Rød hadde vært inspektør i Statspolitiet og hatt ansvaret for gjennomføringen av aksjonene mot jødene i Oslo høsten 1942. Rettssaken mot Rød trekkes i dag ofte fram som det fremste eksempelet på at rettssystemet feilet i behandlingen av folkemor-

dets norske gjerningspersoner, og frifinnelsen er i ettertid flere ganger blitt beskrevet som et "absolutt nullpunkt" i norsk rettshistorie.⁸⁸ I det følgende er det ikke de juridiske vurderingene vi skal se nærmere på, men hvordan Rød-saken ble omtalt i pressen mellom 1946 og 1948 og hva dette kan fortelle oss om folkemordets plass i minnet og myten om okkupasjonstiden.

I rettssaken mot Rød var det tyngste anklagepunktet hans sentrale rolle under aksjonen mot jødene i Oslo-området. Saken kom første gang opp i begynnelsen av februar 1946, og Rød ble frikjent med den begrunnelse at han hadde ytt Hjemmefronten visse tjenester, han skal blant annet ha varslet om aksjonene i forkant. Disse tjenestene ble ikke nærmere konkretisert i avisenes omtale av saken. Rød selv sa at arbeidet i Statspolitiet, så vel som hans eget NS-medlemskap, hadde vært et nødvendig skalkeskjul slik at han kunne utføre arbeid for Hjemmefronten. Han understreket også at aksjonen mot jødene ville gått sin gang, uavhengig av hans egen deltakelse. I dag kjenner vi denne forklaringen som en av de mest utbredte nøytraliseringsstrategiene blant gjerningspersoner under folkemord: hadde ikke jeg gjort det ville bare en annen tatt min plass og resultatet ville blitt det samme eller verre.⁸⁹ Rettens flertall godtok denne forklaringen, og Rød ble frikjent mot én stemme. I sin dissens framholdt lagdommer Johan Cappelen at Rød hadde sviktet som politimann da han tok del i arrestasjonene av jødene i 1942. At han skulle ha gitt beskjed om at de som ble arrestert skulle behandles skånsomt, fant Cappelen ikke formildende. Dommen ble anket av riksadvokaten, og i slutten av august samme år opphevet Høyesterett frifinnelsen. I 1948 kom saken på ny opp for lagmannsretten, hvor Rød igjen ble frifunnet.

Rettssakene mot de som hadde deltatt i aksjonene mot jødene og særlig de som hadde vært fangevoktere i de norske konsentrasjonsleirene ble, som vi har sett, møtt med stor interesse i den norske offentligheten. Både tyske og norske gjerningspersoner ble omtalt i tydelig fordømmende ordelag i avisene. Rød-saken ble omtalt i et langt mer nøytralt språk. Den tiltalte inspirerte tilsynelatende ikke til den samme ordbruken vi finner i dekningen av Wagner eller fan-

gevokterne fra Berg og Grini. *Aftenposten* beskrev i 1946 den første frifinnelsen av Rød som "bemerkesverdig". Avisen la i sin omtale vekt på de vitnene som hadde uttalt seg til Røds fordel, og sagt at han var "så god jøssing som noen" og "den beste mann Hjemmefronten kunne ønske seg." Avisen refererte rettens uttalelse om at

hva angår tiltaltes øvrige handlinger, som statsadvokaten, bortsett fra jødeaksjonene, betegner som bagatellaffærer, finner retten godtgjort at tiltalte har utført dem utelukkende i den hensikt å kamuflere sitt særdeles viktige arbeid til beste for motstandsbevegelsen og Hjemmefronten.⁹⁰

Det hadde vært Røds arbeid for Hjemmefronten som førte til at han hadde måttet delta i "de motbydelige aksjoner mot norske jøder," refererte *Aftenposten* videre. Dommer Cappelen la i motsetning til rettens flertall vekt på at Rød hadde deltatt ved "en av tyskernes største skjenselsgjerninger i Norge", og at han burde sagt nei til å utføre ordre – uansett konsekvens.

I den offentlige behandlingen av Rød-saken er *Aftenpostens* "bemerkesverdig" i omtalen av frifinnelsen som et kraftuttrykk å regne. Generelt ble denne rettssaken omtalt rent refererende, om overhodet. I august ble Knut Rød igjen omtalt i notisform. Da dreide omtalen seg om opphevelsen av frifinnelsesdommen. Arbeidet han skulle ha gjort for Hjemmefronten ble fortsatt ikke nærmere konkretisert i presseomtalen, men ble nå omtalt som *særdeles* viktig.⁹¹ Høyesterett hadde imidlertid funnet at lagmannsrettens syn gikk imot de betingelsene som måtte være oppfylt for at en handling skulle kunne gå ustraffet. *Dagbladet* skrev om gjenopptakelsen av Rød-saken i begynnelsen av april 1948 under overskriften "Ledet aksjonen mot jødene i Oslo."⁹² Det hørte til sjeldenhetene at Røds rolle under aksjonen ble fokusert på i en overskrift. Avisen skrev at Rød hadde vært "sterkt implisert i aksjonene mot de norske jødene" og at han fra høsten 1942 til høsten 1943 hadde ansvaret for å formidle "alle henvendelser og anmeldelser vedrørende jøder," og:

I oktober 1942 gjennomførte han etter ordre arrestasjoner av mannlige 'full-jøder' i Oslo. Han deltok i planleggelsen og ledet aksjoner. Han deltok i aksjonen mot de øvrige jøder. Han var med på å planlegge den og ledet 'parolen' da aksjonen ble satt i gang.⁹³

Den endelige frifinnelsen av Knut Rød ble kun omtalt i notisform. *Arbeiderbladet* og *Aftenposten* skrev begge at retten hadde vektlagt at Røds arbeid hadde vært av "stor verdi for motstandsbevegelsen"⁹⁴ og refererte rettens kjennelse som gikk ut på å "se saken i sammenheng og den skade bistandshandlingen har forårsaket i forhold til det som ble oppnådd av landsgagnlig art."⁹⁵ I følge *Aftenposten* fant retten at Røds bistandshandlinger (altså bistand til fienden – de handlingene han hadde utført som en del av sitt arbeid for Statspolitiet) hadde "liten vekt i forhold til det han oppnådde."⁹⁶ Den mest sentrale av Røds bistandshandlinger hadde vært aksjonen mot jødene. Rød ble frikjent og vendte tilbake til politiet.

Den offentlige omtalen: identitet viktigere enn handlinger

Knut Rød hadde vært tiltalt for sin rolle i den samme forbrytelsen som i forbindelse med Wagner-saken ble kalt den alvorligste forbrytelsen som ble begått i Norge under okkupasjonen. I det offentlige ordskiftet var det enkelt å plassere Wagner – tysker og gestapist – i rollen som monster. Med Rød var det annerledes. Han var norsk og hadde bånd til Hjemmefronten. Han hadde riktignok vært NS-medlem, men dette skal ha vært et skalkeskjul og hatt med hans motstandsarbeid å gjøre. Vi ser med andre ord en tendens til at gjerningspersonenes identitet og politiske tilknytning (tysker, nazist, NS-medlem) tillegges mer vekt enn handlingene som er begått. I møtet med Rød – som var både høytstående gjerningsperson under folkemordet og "hjemmefrontens mann" – kom den mytiske formen til kort. Rød som person kunne ikke karakteriseres som absolutt god eller absolutt ond. Han hadde beviselig deltatt i den samme forbrytelsen som Wagner, men identitet var her tilsynelatende viktigere enn handlinger. Omtalen

av rettssakene mot Wagner og Rød illustrerer tydelig de mytiske rammene for hvordan folkemordet ble forstått og omtalt. Angrepet på jødene ble viet betydelig oppmerksomhet i bestemte sammenhenger: Når omtalen kunne tjene som det ultimate bevis på tysk grusomhet eller på NS-bøllene på Berg eller Grini sin sadisme mot jødiske fanger, når folkemordet kunne nyttiggjøres som et eksempel på gode nordmenns mot og humanisme i møte med okkupantene og NS, og som eksempel på norsk historie som en progresjon mot stadig mer humanisme. En viktig del av den norske fortellingen om krigen, slik den ble formidlet i den første tiden etter frigjøringen, var jo nettopp hvordan ekte (gode) nordmenn beskyttet jødene. Når virkeligheten, som i tilfellet Knut Rød, ikke helt passet inn i denne fortellingen, i den nasjonalmytiske formen, stilnet omtalen.

Wergeland og det gode Norge

Henrik Wergeland (altså Wergeland som symbol på det gode Norge) var en viktig del av nasjonalmytologien i årene etter frigjøringen. Igjen finner vi en kontinuitet fra de illegale avisene: Norge som en trygg havn for jøder, norsk historie som et eksempel på humanismen og toleransens seier over fordommer og hat – det var Wergelands Norge som hadde reist seg i kamp mot tyske okkupanter og hjemlige forrædere⁹⁷ og denne kampen var blitt kronet med seier i mai 1945. Innenfor denne positive, nasjonale og patriotiske rammen kunne også folkemordet omformes til en hendelse med mening og moral.

I *Aftenpostens* reportasje fra september 1945 "Gripende minnegudstjeneste i jødernes synagoge,"⁹⁸ var sorgen over dødsofrene hovedtema. Rabbieren holdt en tale over de mange drepte, men mintes også Henrik Wergeland "som hadde gjort så meget for de norske jøder," skrev *Aftenposten*. Rabbieren hadde videre rettet "en takk til alle øvrighetspersoner, regjering og det norske folk for hva de hadde gjort for de norske jøder i trengselens tid."⁹⁹ Her ser vi at en sorgmarkering knyttes opp til en positiv omtale av "det norske folk" og norske jøders takknemlighet. Wergeland som nasjonaldikter og "beskytter av jødene" førte til at folkemordet kunne inkorporeres i en nasjonal sammenheng.¹⁰⁰

Gjennom koblingen Wergeland og jødene, ser vi at folkemordet ble tematisert også i forbindelse med utpregede nasjonale arrangementer, som 17. mai-feiringen. Det var en tradisjon at representanter for de norske jødene la ned en krans eller talte ved Wergelands grav, og denne tradisjonen fortsatte etter frigjøringen. Nå ble også minnet om folkemordet inkorporert i denne tradisjonen. I 1947 holdt professor Francis Bull talen ved Wergelands grav, og framhevet "Wergelands kamp for jødene, hans innsats mot rasefordommenes giftige dunster." Bull påpekte at Wergelands budskap fortsatt var viktig og relevant: "Det er hans levende ånd vi bringer vår hyldest – det er fremskrittets sak vi hylder i Henrik Wergelands navn."¹⁰¹ Også ved markeringen av 100-årsdagen for Wergelands død, hadde hans forhold til jødene en sentral plass. I *Arbeiderbladets* reportasje fra markeringen 12. juli 1945, var jødene del av markeringen sentral, og ble satt i forbindelse med forfølgelsene: "For første gang på 5 lange, grusomme år kunne representanter for jødene tre fram og hylle den mann som framfor noen annen i norske historie står som talsmann for jødene rettigheter," skrev avisen.¹⁰² Francis Bull var hovedtaler, og hadde introdusert de jødiske representantene ved å si at få hadde "større rett til å legge kranser og tale ved Wergelands grav enn representanter for jødene som alt for 100 år siden var fylt av takk for hans gjerning, og som etter de siste års tragedie fornemmer takken enda sterkere."¹⁰³ At folkemordet først og fremst skulle ha resultert i takknemlighet fra den rammede gruppen, er en formulering som i dag springer oss i øynene. Men innenfor de mytiske rammene som omga fortellingen om folkemord, var det underforstått den moralske og praktiske hjelpen til offergruppen, man refererer til. Med andre ord: I slike sammenhenger ser vi at henvisninger til folkemordet ikke først og fremst handler om de særjødiske folkemordserfaringene, men om gode nordmenns ulike former for motstand mot forfølgelsen. Hugo Valentin, som deltok som representant for svenske jøder, knyttet Wergeland til presentasjonen av Norge internasjonalt: "For Europa og for verden forkynnes i dag at Norge bekjenner seg til den edle kulturtradisjon som Wergeland representerte", og Oskar Mendelsohn vektla i sin tale hvor viktig Wer-

geland var for norske jøder: "Wergelands ånd levde videre i det norske folket, forente patriotismen med storsinn for alle dem som led vondt." Om folkemordet sa Mendelsohn:

I dag er vi fylt av stolthet, glede, men også vemod. Kretsen av jøder om Wergelands grav er ikke lenger fulltallig, mange av våre kjære er borte. Men i dag liter vi på at du, Henrik Wergeland, gir oss kraft – kristne eller jøder – vi må sammen søke det som gjør livet verdt å leve. Måtte Wergelandstanken leve hos dem som bor i Norge!¹⁰⁴

Når landet retorisk skulle gjenreises i Wergelands ånd, innebar dette at jødene – som minoritet, men også som overlevende etter et nylig folkemord man aldri før hadde sett maken til – kunne inkluderes i omtalen ved å gjøres til menneskelige symboler på norsk humanistisk tradisjon. Historikeren Pieter Lagrou har som nevnt påpekt at på grunn av jødene rolle som offer for "meningsløs" forfølgelse, kunne de som gruppe vanskelig nyttiggjøres i et nasjonalt narrativ.¹⁰⁵ I Norge ser vi imidlertid at dette ble gjort igjen og igjen. I forbindelse med Det mosaiske trosamfunns (DMT) 60-årsjubileum og 100-årsmarkeringen for jødisk innvandring til Norge i 1952, ble katasstrofen som nylig hadde rammet de norske jødene igjen omskapt til en positiv fortelling om Norge og nordmenn:

Henrik Wergelands noble skikkelse vil alltid stå som en lysende representant for humanismen. Jødene har alltid følt seg hjemme i Norge, og vært ett med folket her. Dette kom særlig til uttrykk under okkupasjonen, da 750 jøder ble offer for nazistenes barbariske gasskamre. Det målet den jødiske menigheten har satt seg, er å oppdra de unge til gode norske borgere, samtidig som de opprettholder sin jødiske egenart.¹⁰⁶

Dette utdraget fra *Arbeiderbladets* reportasje fra markeringen, inkorporerer folkemordet – "da 750 jøder ble offer for nazistenes barbariske gasskamre" – nærmest sømløst i en positiv norsk nasjonal utvikling. Denne strukturen finner vi flere steder, folkemordet

betraktes ikke først og fremst som et brudd, men som et steg på veien til jødisk tilhørighet i Norge og et eksempel på norsk humanistisk tradisjon.

Også *Aftenposten* skrev om jubileet og tolket norskjødisk historie slik:

Bortsett fra okkupasjonstidens tragiske forhold har jødernes historie i Norge vært preget av en jevn og rolig utvikling. De har vært gode borgere og fortjent den tillid som er vist dem ved at de fikk hjem og hjemstavsrett i landet. Denne tillid er blitt understreket ved at Norge i den siste tid har tatt imot syke og hjemstavsløse jødiske flyktninger. Overensstemmende med frihetens og toleransens prinsipper har Norge hevdet enhvers rett til å tro og tenke fritt og at ingen rasemessig diskriminering bør finne sted. Og aldri har Henrik Wergelands drøm vært nærmere oppfyllelsen enn idag. Ikke bare når det gjelder adgangen til riket, men i forståelsen og toleransen mellom to ulike nasjoner. Derfor har det ikke eksistert noe jødeproblem i Norge.¹⁰⁷

Igjen omformes katastrofen til en mulighet for gode nordmenn å vise seg som humanister og å redde jødiske landsmenn – eller å vise tillit og gi hjelp til representanter for en annen nasjon, som *Aftenposten* uttrykker det. Norge som hegnet om sin "lille jødiske koloni" var det paternalistiske bildet som gjentatte ganger ble tegnet, både i illegale aviser og i etterkrigstidens aviser. *Aftenposten* skiller seg for øvrig noe fra andre aviser ved oftere å eksplisitt beskrive norske jøder som tilhørende en annen nasjon.

De overlevende: medstemmer og motstemmer i offentligheten

De norske jødene som hadde overlevd folkemordet, sto i 1945 i en grunnleggende usikker posisjon. Å ha overlevd et folkemord rokker ved noe helt grunnleggende, ved tilliten til verden.¹⁰⁸ Et folkemord er et totalangrep, og de ofrene som overlever, mister ofte trygghet og opplevelsen av å høre naturlig til i verden og blant andre mennesker. Dette gjelder ikke bare de få som overlevde utryddelsesleirene, men også de som overlever fordi de klarte å flykte

før folkemordets fysiske fase.¹⁰⁹ At mange valgte å enten ikke uttale seg offentlig eller å uttrykke seg i tråd med det dominerende nasjonale narrative, er verken oppsiktsvekkende eller overraskende.¹¹⁰ Norske jøders krigshistorie – som var en folkemordshistorie – kunne ha en plass i den nasjonalmytiske fortellingen om okkupasjonsårene – men krevde ikke dette nettopp at man tilpasset seg majoritetens fortelling og inntok sin tilskrevne rolle som tappert lidende og takknemlige?

I forbindelse med markeringen av DMTs 60-årsjubileum og 100-årsmarkeringen for jødisk innvandring til Norge (i praksis opphevelsen av "jødeparagrafen") gjenga *Arbeiderbladet* deler av forstander Harry Koritzinskys tale. Koritzinsky hadde understreket at

antisemittisme av dypere natur er et ukjent begrep her i landet. Vi takker våre norske landsmenn for den romslighet og velvilje de har vist. Historien kjenner intet annet land, der jødene etter krigen fikk en slik mottakelse som i Norge. Vi takker myndighetene fordi forholdene er lagt slik til rette at vi kan være stolte av å være norske jøder.¹¹¹

Jødernes usikre posisjon er implisitt i Koritzinskys tale: de norske jødernes stilling avhenger av ikke-jødiske landsmenns "romslighet og velvilje". Muligheten til å være i Norge er ikke selvsagt, men noe man må være – og er – takknemlig for.

Men det fantes også motstemmer som brøt med den nasjonalmytiske fortolkningen av den norske folkemordshistorien. Bernhard Goldbergs leserbrev "Er vi jøder allikevel av mindre verdi? Et apropos til Wagner-dommen" sto på trykk i *Dagbladet* 12. mai 1947. Brevet henvender seg direkte til den norske majoritetsbefolkningen og konfronterer leserne med hva det vil si å leve i en etterfolkemordstid når samfunnet for øvrig lever i en etterkrigstid.

Som vi husker var dødsdommen mot Wilhelm Wagner blitt omgjort til en langt mildere dom, 20 års straffarbeid, og det var i den anledning Goldberg skrev dette åpne brevet. Særlig to elementer ved dommen hadde rystet norske jøder, skrev han. Det ene var selve dommen – 20 års straffarbeid var mildt i denne sammenhengen. Det andre var "at den

overhode ikke utløste noen reaksjon hos våre norske ikke-jødiske landsmenn.” Etter Nürnberg, påpekte han, skulle det ikke lenger være mulig å gjemme seg bak at man bare utførte ordre. “Nå spør vi jøder: Hvilken beskyttelse gir Høyesterett oss? Eller kommer ikke forbrytelser mot jøder inn under forbrytelser mot menneskeheten?” Goldberg hadde i krigsårene tjenestegjort som lege på norske skip og fikk etter krigen ordenen St. Olav med eikegrein som takk for sin krigsinnsats. Hele hans nærmeste familie (foreldre og tre søsken) ble drept i Auschwitz. Goldberg skildrer hjemkomsten slik: “Så kommer vi tilbake. Til et folk som jubler av lykke. Jeg tror jeg tør si at vi ikke har plaget dere med vår sorg, med de fantastiske tap vi har hatt. Vi er kommet tilbake – alene.”

Goldberg spør så om hva dommen mot Wagner sier om de norske jødernes stilling i etterkrigstidens Norge:

Vi ser Wagner bli mildt behandlet, vi ser den norske politioffiser som personlig ledet arrestasjonene bli blankt frifunnet. Er det da rart vi begynner å tenke: Om det hadde vært Hedmarksbønder? Eller en bygd i Rogaland? Hvor alle – kvinner og menn, barn og oldinger var blitt behandlet slik. Ville Høyesteretts dom blitt en annen? Ville den det? Og ville ikke indignasjonen, redselen vært levende hos alle? Er vi allikevel “bare” jøder?

Goldberg gir uttrykk for den utryggheten som følger et folkemord der en gruppe mennesker er definert ut av et nasjonalt fellesskap:

Det er bare våre ikke-jødiske landsmenn som kan gi oss tryggheten. Som kan slå fast at en forbrytelse mot menneskeheten det er også å føre 700 jøder gjennom alle nedverdigelsernes helvete til gasskammerets befrielse.¹¹²

Også styret i Det Mosaiske Trossamfunn (DMT) sendte et protestbrev som ble trykket og/eller referert i flere aviser. DMTs styre uttalte sin “dypeste indignasjon og skuffelse over domsresultatet”. Det var ingen tvil, påpekte styret, om hva Wagners rolle hadde vært i “løsningen” av “jødespørsmålet”, og “resultatet av

denne ‘løsningen’ er vel kjent.” DMT beskriver dommen som et “hån mot de jøder som falt”. Dommen framstår for norske jøder som en “av høyesteretts flertall ubevisst nedvurdering av en bestemt gruppe norske borgere.”

Dommen hadde virket “deprimerende og nedstemmende på oss gjenlevende jøder”, avsluttet brevet, og “vi finner derfor at vi ikke kan la avgjørelsen passere uten å ha gitt uttrykk for vår sorg og bedrøvelse” over dommen.¹¹³

Høyesteretts dom ble etter Goldbergs og DMTs brev kommentert i flere aviser som oppsiktsvekkende. Dette var direkte resultat av reaksjoner fra jødisk hold, og jeg har i denne perioden ikke funnet reaksjoner som ikke direkte springer ut fra disse. Budskapet var gjerne at dommen var for mild med tanke på hva Wagner hadde bedrevet i Norge, at det å følge ordre ikke lenger skulle fungere som et gyldig forsvar, og at Wagners forsvar dermed var juridisk urimelig – og at det var fullt forståelig at de norske jødene reagerte med sorg og sinne over dommen.¹¹⁴ Overskriften “Jødene protesterer”¹¹⁵ gikk igjen. Også Goldbergs leserinnlegg ble referert og omtalt i flere aviser.

I 1946 var handlingene Wagner stod tiltalt for gjennomgående omtalt som det verste som hadde skjedd under okkupasjonen. Noen måneder senere, våren 1947 står – etter offentlige ytringer å dømme – (noen) norske jøder alene fram med sine reaksjoner på dommen. Majoritetssamfunnet hadde hatt en annen mulighet til å legge denne delen av okkupasjonshistorien bak seg enn de som selv var rammet av folkemordet. Goldbergs innlegg beskriver den jødiske gruppen som “alene” og setter dermed ord på den opplevelsen av isolasjon vi vet mange folkemordoverlevende opplevde i årene etter folkemordets slutt.

Goldbergs tekst står i dag fram som et usedvanlig tydelig brudd med og sågar en protest mot den nasjonalmytiske tilegnelsen av folkemordshistorien. Omtalen av Wagner-saken og den relative tausheten i etterkant av den siste dommen illustrerer at den “perfekte” mytiske fortellingen eksisterer i et omland av paradokser og motsigelser, kunnskap og ubevissthet, oppmerksomhet og blindsoner. Både Goldbergs og DMTs innlegg trykkes – og får vi anta, leses – i flere

Frigjøringsdagen 8 mai 1945 / VE Day in Trondheim (1945) Foto: Trondheim byarkiv/Schrøder.

aviser. Samtidig er vinklingene gjennomgående at det er naturlig at *jødene* protesterer. Parallelt med de eksplisitte budskapene om Norge som en trygg havn for *jøder*, finner vi også den implisitte antakelsen om at Wagner-saken handler om *jøder* – og dermed ikke nordmenn. Forbrytelsen mot *jødene* tjente som anklagepunkt mot okkupantene og mot de nordmenn som gjennom politisk medløperi hadde definert seg ut av det nasjonale fellesskap. Mangelen på reaksjoner i ettertid av Wagner- og Rød-dommene kan tolkes som at angrepet på *jødene* ofte hadde større verdi som symbol og anklagepunkt, enn som en politisk forbrytelse rettet mot en del av den norske befolkningen.

Myter og blindsoner

Vi har sett at den siste delen av den genocidale prosessen oppfattes, beskrives og var en del av norsk

offentlighet i årene etter krigens og folkemordets slutt. Tyske og NS-gjerningspersoners fysiske voldsutøvelse beskrives, og den volden som ble rettet mot *jødene* ble beskrevet som særdeles grov. Det faktum at *jødene* hadde vært offer for særegne tiltak, den grove volden og massedrapene var jevnlig tema i pressen de første årene etter frigjøringen. Med utgangspunkt i rammeverk fra folkemordforskningen kan vi med andre ord slå fast at den *fysiske* delen av den genocidale prosessen verken var fortiet eller tabuisert. Dødsmonstrene blant den *jødiske* minoriteten var annerledes enn hos den ikke-*jødiske* majoriteten, og dette – at hele familier i flere ledd var blitt drept – var et aspekt vi har sett var til stede i nyhetsdeknningen. Også det offisielle minneverket *Våre Falne* (som for øvrig hadde egne tekster om *sjøfolk*, *hjemmestyrkene* og *utestyrkene*, men ikke om *jødene*) peker

på det spesielle i angrepet på jødene: "Hele familier i tre ledd – fra besteforeldre til uskyldige småbarn – nådeløst utslettet, myrdet med kaldt blod, bare fordi de ikke tilhørte den rette rase."¹¹⁶ Dette er særegne genocidale dødsmonstre, og de ble identifisert og beskrevet. Heller ikke de ideologiske forutsetningene for folkemordet var fortiet – den nasjonalsosialistiske eksterminatoriske antisemittismen ble identifisert som kjernen av nasjonalsosialismen både i illegale aviser og i etterkrigstidens presse.¹¹⁷ Samtidig ser vi også at bestemte rammer for fortellingen om holocaust i Norge gjorde seg gjeldende. Disse rammene var en forutsetning for at folkemordet kunne inngå i en oppbyggelig nasjonalfortelling, en patriotisk mytologi. De samme rammene førte til at andre aspekter ved den genocidale prosessen (utdefineringen av nordmenn definert som jøder fra den norske nasjonen og angrepet på norske jøders identitet som nordmenn, ulike former for medvirkning fra nordmenn som ikke var NS-medlemmer, inndragning av alle eiendeler, strukturene *bak* de enorme tapstallene og ekstreme familiære dødsmonstrene – genocidale tiltak som vanskeliggjorde norske jøders arbeid med å gjenoppbygge tilværelsen etter katastrofen) ikke ble forstått som en integrert del av "jødeforfølgelsene". Det eksisterte tilsynelatende en blindson: volden og drapene ble identifisert og fordømt – men ikke de øvrige genocidale tiltakene som hadde rammet norske jøder. Det er ikke overraskende eller uvanlig at den fysiske delen av et folkemord "tar oppmerksomheten fra" andre deler av prosessen, men det er likevel nødvendig å minne om at noe det som skiller et folkemord fra lignende forbrytelser er nettopp *totaliteten* i angrepet. Den selektive forståelsen av hvilken forbrytelse det var jødene hadde vært offer for, kan bidra til å forklare de folkemordsoverlevendes møte med etterkrigstidens byråkrati.¹¹⁸

De utpregede nasjonalmytiske rammene bidrar også til å forklare omtalen av Rød-saken: I fordømmelsen av tyskere og NS-medlemmer hadde folkemordet en nasjonal funksjon. I omtalen av en mer mangefasettert, og dermed fra et bredere folkemordsperspektiv langt mer typisk, gjerningsperson som Knut Rød, var denne nytteverdien ikke tilstede på samme måte. En mytisk fortolkning av fortiden gir

en enkle og fullstendige svar. Her er det ikke plass til aktører som er mer enn én ting, som gjør noe godt og noe ondt, som er opportunist og lar seg styre av strategiske politiske hensyn eller sågar tilfeldigheter.

Et folkemord er en forbrytelse som i utgangspunktet gir mening kun for de som deler ideologien bak – for disse aktørene er forbrytelsen ikke bare en nødvendighet, men en dypt meningsfull handling. Genocidale ideologier, blant disse nasjonalsosialismens eksterminatoriske antisemittisme, er tungt mytiske og tilskriver dyp mening og eksistensiell betydning til utryddelsen av andre mennesker – "fienden." Men for ofrene og de fleste tilskuerne er et folkemord en meningsløs forbrytelse begrunnet i fri fantasi. Der lidelse under en krig kan gis mening når noen faller i det godes tjeneste, ofrer seg for en god sak og så videre, er et folkemord meningsløst for alle andre enn de ideologisk bevisste gjerningspersonene.¹¹⁹ Når vi som historikere i ettertid analyserer holocaust som en genocidal prosess benytter vi oss av analytiske verktøy fra et relativt nytt forskningsfelt (komparativ folkemordsforskning) som ikke ble etablert før på 1980-tallet.¹²⁰ Vi er kjent med logikken bak et såkalt *root-and-branch*¹²¹ folkemord, og vet hvordan drap av barn, gamle og syke kan plasseres innenfor en ideologisk kontekst og en genocidal logikk. Når jøder som ble drept under folkemordet i etterkrigstiden ofte omtales som "falne", kan dette betraktes som et forsøk på å forstå *hva slags død* man hadde å gjøre med i møtet med massedrap av en art man ikke tidligere hadde sett og som det var vanskelig å forstå. Den klassiske formuleringen som oppsummerer denne erkennelsesproblemstillingen er at folk som ble drept i krigshandlinger eller under motstandsarbeid døde for noe de trodde på, mens jødene som ble drept under folkemordet døde på grunn av noe nazistene trodde på. (Dermed sitter vi igjen med det absurde faktum at spedbarn omtales som "falne" – et begrep som normalt brukes om de som faller i kamp.)

Folkemordet på de europeiske jødene dekket store deler av Europa og massedrapene var meningsløse og irrasjonelle for alle som ikke delte forestillingen om jødisk verdenskonspirasjon og rasekamp. Likevel ser vi at forbrytelsen omskapes til en nasjonalt meningsfull

hendelse. Dette er mulig fordi hendelsene tilpasses og formes i tråd med en mytisk forståelse av okkupasjonstiden – vi får en meningsbærende fortelling med en tydelig moralsk og samfunnsmessig funksjon. Media er en sentral mytebærer, også i dette tilfellet, og norske aviser var viktige i konstruksjonen og formidlingen av denne fortellingen. En mytisk måte å forstå en historisk hendelse på, kan injisere mening også til en i utgangspunktet meningsløs voldshendelse. Et fellestrekk ved historiske myter er en narrativ form som tilskriver mening til verden og menneskene, til menneskers handlinger og historie.

Gjennom å formidle fortellinger om folkemordet som ikke bare kunne inngå i, men bidra til å styrke en mytisk forståelse av krigsårene, kunne folkemordet bli en del av norsk offentlighet i en tid der behovet for nasjonal enhet og optimisme var stort. Den mytiske fortellingen ble etablert allerede under okkupasjonen, blant annet i den illegale pressen, den ble bygd videre på i de første etterkrigsårene. *Fortellingen om holocaust* var allerede fra begynnelsen av normativ og ideologisk – den var en reaksjon mot NS-ideologien som over fem år preket antisemittisme, at norske jøder ikke var nordmenn, ikke hørte hjemme i Norge og etterhvert at de var til skade for den norske nasjon, at det var "Jødeparagrafen" fra 1814 som representerte "ekte norske verdier." Fortellingen om Wergeland, humanisme og nordmenn som hegnet om sin lille jødiske koloni var i utgangspunktet en *motfortelling*, den oppsto som motstandsretorikk. Men når denne motstandsfortellingen ble med inn i etterkrigstiden som en mytisk beretning om hva som *faktisk hadde skjedd*, når folkemordshistorien ble slipt og tilpasset den bredere nasjonalmyten innebar dette at sider ved holocaust ikke ble belyst. Fortellingen var i utgangspunktet normativ (ekte nordmenn er ikke antisemitter, ekte nordmenn gjør alt i sin makt for å hjelpe jødene), men ble i løpet av etterkrigsårene forstått som deskriptiv (nordmenn var aldri antisemitter, nordmenn gjorde alt i sin makt for å hjelpe jødene). Det er nærliggende å tenke seg at nasjonaliseringen og mytologiseringen av holocaust også kan ha bidratt til de byråkratiske og juridiske blindsonene som gjorde etterkrigstiden – etterfolkemordstiden – ekstra utfordrende for norske folkemordoverlevende.

Noter

- 1 Innledningstekst av Tekst av Otto Lous Mohr, Våre Falne. Første bok. 1949: 6-7.
- 2 Se Brakstad 2006, Corell 2010, Reitan 2016. Se særlig Reitan 2016 for en bredere analyse av holocaust i norsk offentlighet 1945-2014.
- 3 Se blant andre Wieworka 2006, Novick 2001, Judt 2005, Kushner 1994, Lagrou 1997 og 2004. Funn fra USA og Storbritannia vil naturlig nok skille seg fra land som var direkte rammet av folkemordet, men heller ikke funn fra Belgia, Nederland eller Frankrike kan uten videre overføres til Norge.
- 4 Se Brakstad 2006, 2020 og 2021, Reitan 2016 og Simonsen 2020.
- 5 Se Brakstad 2006 og 2020 for en analyse av den illegale pressens beskrivelser av angrepene på norske jøder.
- 6 For mer om forholdet mellom historie (som fortidig virkelighet og som akademisk disiplin), kollektive minner og myter, se Anne Eriksen 1999 og 1995.
- 7 Arbeiderbladet 27. september 1947. Teksten er tidligere analysert i Brakstad 2006: 76-77
- 8 Se Brakstad 2006 og 2020.
- 9 I denne sammenhengen skiller jeg mellom "norske jøder" og "jøder i Norge". Sistnevnte gruppe inkluderer både jødiske nordmenn og flyktninger som kom til landet før 9. april 1940 på flukt fra nasjonalsosialistisk forfølgelse, og som ble omfattet av NS-regimet definisjon av "jøde". Alle som befant seg på norsk jord og var kategorisert som "jøde" etter NS' raselovgivning ble forfulgt på samme måte av det antisemittiske og genocidale regimet. Når det likevel gir mening å skille mellom norske jøder og jøder i Norge, handler dette om hvilke måter norskjødiske livsbetingelser ble rammet og norskjødisk kultur truet også for årene etter 1945. Et folkemord handler som kjent like mye om å ødelegge en særegen kultur som en "særegen rase". Identiteten "norsk jøde" var en logisk umulighet i henhold til den ideologiske rasetenkningen, folkemordet var dermed også et målrettet angrep på denne identiteten.
- 10 Se for eksempel Aftenposten 14. mars 1942, s. 2: "Under forhandlingene på Eidsvoll hersket det enighet om man måtte finne en måte å verge landet mot innvandring av jøder. Men om formen hadde man litt vanskelig for å bli enig. Da reiste den trauste bonden Teis Lundegaard seg og ropte utover forsamlingen: 'Stå opp alle som ingen jøder vil ha! Hver eneste mann reiste seg. Saken var avgjort.'"
- 11 Se Brakstad 2006, Corell 2010, Reitan 2016, m. fl.
- 12 "...its commemoration had the lowest possible urgency." Lagrou 1997: 220. Se også Brakstad 2006. En mulig forklaring på diskrepansen på dette området mellom Norge og land med en mye større jødisk befolkning, er at nettopp fordi de norske jødene var så få i antall og så kollektivt varsomme med å være synlige som jøder, egnet de seg som gruppe bedre som abstraherte symboler enn det de større og mer synlige jødiske minoritetene i Belgia, Nederland og Frankrike gjorde.
- 13 Historiker Jon Reitan refererer i denne sammenhengen til "merkevaren Norge". Se Reitan 2016: 213.
- 14 Se Brakstad 2006 og 2020 og Simonsen 2020.

- 15 Kronikk av Elling Tjønneland: "Skam og bedrag" i Dagbladet nr. 176, 2. august 1946. Tidligere analysert i Brakstad 2006: 24.
- 16 Barthes 1999: 197.
- 17 Her er nordmenn enstbetydende med de (ikke-jødiske) nordmenn som var motstandere av NS-regimet og okkupantene.
- 18 For mer om den patriotiske minnekulturen, se Lagrou 1997 og 2004, Brakstad 2006, Corell 2010, Maerz 2010, Reitan 2016. Det som skulle bli minnekulturen omkring folkemordet – og okkupasjonstiden generelt – var i de første årene etter 1945 fortsatt i sin formative fase – fortellingen om krigen ble bygget og konsolidert. Den såkalt patriotiske minnekulturen er etter hvert godt kjent som betegnelse på nasjonale kollektive fortellinger om andre verdenskrig i okkuperte land. Et trekk ved den patriotiske minnekulturens formative fase, er nettopp den mytiske formen og funksjonen som omgir hendelsene som beskrives. Også det bildet som ble tegnet av holocaust og norskhet i offentligheten i de første årene etter folkemordet, har en mytisk form.
- 19 Artikkelen er basert på kildestudier over flere år, hvorav første del av studien ble gjennomført før dagens søkefunksjoner var tilgjengelige: For periodene 2003-2006 (systematisk lesing av avisene Dagbladet, Arbeiderbladet og Aftenposten på mikrofilm uten søkefunksjon for årene 1945 t.o.m. 1948) og fra 2017-19 med søket "jød*" i Retriever og i Nasjonalbibliotekets digitale avisarkiv for årene 1945 til 1955). Det er med andre ord snakk om et enormt kildemateriale, og i denne artikkelen presenteres de viktigste hovedtrekkene i omtalen. For utfyllende analyser av deler materialet, se også Brakstad 2006, 2021 og 2022.
- 20 Se Simonsen 2020.
- 21 Se Brakstad 2021. For en utfyllende oversikt og analyse av overlevendes møte med byråkratiet, se Reisel 2020. For en analyse av byråkratiets vurderinger i møte med overlevende, se Reisel 2020 og Berggren 2021. For mer om hvordan folkemordet preget den jødiske minoriteten i årene etter 1945, se Levin 2020.
- 22 Kritikken som rettes mot medias rolle i omtalen av folkemord og andre former for strukturell politisk massevold, er gjerne at journalister og redaksjoner ikke har nok kunnskap om forholdene på bakken, og dermed ikke evner å være tilstrekkelig kritiske til fortellingene de får servert av gjerningspersonene – som jo ofte tangerer ideologisk funderte årsaksforklaringer på volden. Se Brakstad 2016, Anderson og Brakstad 2016, Sadkovitch 1998, Moeller 1999, Thompson (red.) 2007, m.fl.
- 23 Sadkovitch 1998: 35.
- 24 Sadkovitch 1998: 34-35.
- 25 Moeller 1999, s. 50, Myers et al, 1996: 25.
- 26 Se Brakstad 2006: 59-75 for en mer utfyllende oversikt og analyse av deknningen av rettsoppgjøret mot folkemordets gjerningspersoner.
- 27 Se Brakstad 2006 og 2020.
- 28 Aftenposten 2. oktober 1946.
- 29 Se Lagrou 1997: 183.
- 30 For en mer utfyllende gjennomgang av deknningen, se Brakstad 2006: 51-56.
- 31 Dagbladet 24. mai 1945.
- 32 Dagbladet 24. mai 1945
- 33 De fem hadde selv organisert hjemreisen, med hjelp fra amerikanske styrker de møtte i Tyskland og danske Røde Kors. De hadde forsøkt å få hjelp fra norske myndigheter til å komme seg hjem etter at Buchenwald var frigjort, men i følge Steinmann hørte de ikke mer fra lisonoffiseren som var sendt til Tyskland for å lete etter norske fanger. Se intervju med Steinmann i Lothe og Storeide 2006: 136.
- 34 Aftenposten 25. mai 1945.
- 35 Aftenposten 19. juni 1945, s. 1.
- 36 Arbeiderbladet 22. juni 1945.
- 37 Arbeiderbladet 5. oktober 1946, leder.
- 38 Okkupasjonstidens politiminister Jonas Lie og sjefen for det tyske sikkerhetspolitiet tok begge selvmord, Karl Marthinsen var blitt likvidert av Hjemmefronten, og Gestaposjef Reinhard var flyktet ut av Norge.
- 39 Se Sveri 1982: 354ff og Harper 2012. Harper gir en gjennomgang av hvordan angrepet på jødene ble håndtert under rettsoppgjøret. Både Quisling og Wagner ble dømt forholdsvis mildt for sine respektive roller i angrepet på jødene.
- 40 Arbeiderbladet 21. august 1945.
- 41 Dagbladet 20. august 1945.
- 42 Arbeiderbladet 21. august 1945.
- 43 Arbeiderbladet 21. august 1945
- 44 Arbeiderbladet 21. august 1945.
- 45 Aftenposten 24. august 1945.
- 46 Aftenposten 24. august 1945.
- 47 Aftenposten 24. august 1945.
- 48 Aftenposten 24. august 1945.
- 49 Dagbladet 5. september 1945.
- 50 Kurt Walter Kuntze, Wilhelm Heilmann og Alfred Zeidler.
- 51 Arbeiderbladet 12. august 1946.
- 52 Arbeiderbladet 12. august 1946.
- 53 Arbeiderbladet 10. desember 1946. Natten det her fortelles om er trolig natt til 12. februar 1943, da mannskapet ved Grini hadde fått beskjed om at Tyskland hadde tapt ved Stalingrad.
- 54 Arbeiderbladet 10. desember 1946.
- 55 Arbeiderbladet 20. desember 1946.
- 56 Dagbladet 20. desember 1946.
- 57 Se for eksempel Dagbladet 13. og 14. desember 1945.
- 58 Dagbladet 29. mai 1946.
- 59 Dagbladet 2. juli 1945. Her omtales norske fangevoktere som norske uten anførselstegn, og det faktum at det var nettopp nordmenn som sto for den grove mishandlingen var et sentralt poeng i artikkelen.
- 60 Dagbladet 2. juli 1945.
- 61 Aftenposten 12. august 1946.
- 62 Arbeiderbladet 12. august 1946.
- 63 Dagbladet 13. august 1946.
- 64 Arbeiderbladet 11. juni 1946.

- 65 Wagner sto tiltalt for sin rolle i "Donau"-deportasjonen. Årsaken ble i pressen oppgitt å være at denne ene deportasjonen var et så grovt tilfelle at det var tilstrekkelig som tiltalepunkt. Under holocaust i Norge var, som vi vet, Donau-deportasjonen 26. November 1942 én av flere deportasjoner av nordmenn og andre som var definert som jøder etter NS sin raselovgivning.
- 66 Aftenposten 13. august 1946.
- 67 Aftenposten 13. august 1946.
- 68 Arbeiderbladet 3. oktober 1946, Dagbladet 2. oktober 1946, Aftenposten 2. oktober 1946.
- 69 Dagbladet 2. oktober 1946.
- 70 I Hitlers "profetiske tale," holdt for den tyske Riksdagen 30. januar 1939 påtok han seg rollen som profet og slo fast at hvis "verdensjødedommen" skulle lykkes i å kaste Europa ut i krig nok en gang, ville resultatet bli utryddelsen/ødeleggelsen av "den jødiske rase" i Europa. Se Eberhart Jäckels Hitlers's World View. A Blueprint for power fra 1981.
- 71 Aftenposten 2. oktober 1946.
- 72 Aftenposten 2. oktober 1946.
- 73 Aftenposten 2. oktober 1946.
- 74 Se blant annet Arbeiderbladet 5. oktober 1946 og "Hallesby og Hope som forsvarsvitnet i Wagnersaken", VG 4. oktober 1946.
- 75 Arbeiderbladet 5. oktober 1946.
- 76 Arbeiderbladet 8. oktober 1946.
- 77 Arbeiderbladet 8. oktober 1946.
- 78 Dagbladet 4. oktober 1946.
- 79 Dagbladet 3. oktober 1946. Aktor hadde også spurt Hallesby om det hadde foreligget tegn på jødeforfølgelser da den norske kirkens hyrdebrev ble forfattet. Hallesby svarte da, i følge avisen: "Ja, vi visste om jødeforfølgelsen i Tyskland, selv om vi ikke var så vel orientert som i dag. Vi visste at det var fare for jødernes liv, og derfor ble det handlet så raskt og brukt så sterke uttrykk."
- 80 Se Brakstad 2006 og 2020.
- 81 Dagbladet 1. oktober 1946.
- 82 Dagbladet 1. oktober 1946.
- 83 Aftenposten 2. oktober 1946.
- 84 Brakstad 2006: 68.
- 85 Dagbladet 4. oktober 1946.
- 86 Se Brakstad 2006: 64.
- 87 "Norge og jødene", Arbeiderbladet 27. november 1946.
- 88 For en gjennomgang av tiltalen, rettsforfølgelsen og frifinnelsen av Rød, se Harper 2012: 25-32.
- 89 For en oversikt over de mest utbredte rasjonaliserings- eller nøytraliseringsstrategiene, se Anderson 2017.
- 90 Aftenposten 5. februar 1946.
- 91 Se Brakstad 2006: 70-71 og Harper 2012.
- 92 Dagbladet 6. april 1948.
- 93 Dagbladet 6. april 1948.
- 94 Arbeiderbladet 10. april 1948.
- 95 Aftenposten 10. april 1948
- 96 Aftenposten 10. april 1948
- 97 For eksempel skrev Håndslag i forbindelse med okkupantene og NS-regimets angrep på jødene høsten 1942 at mot "denne banden står imidlertid et helt folk som er altfor sunt til å la seg smitte av den antisemittiske galskapen." I den "frie norske pressen" kom Hjemmefrontens stemme til orde og lovt at "over alt hvor det bare er mulig vil den sanne nasjonale front i Norge i pakt med Henrik Wergelands ånd rekke en hjelpende hånd ut mot de nordmenn og andre som i dag er særlig utsatt for nazismens forfølgelsesvannvidd." Håndslag 3. desember 1942. Se også Brakstad i Sørensen og Simonsen 2020.
- 98 Aftenposten 1. september 1945.
- 99 Aftenposten 1. september 1945.
- 100 Litteraturhistoriker Sigurd Aarnes har påpekt at minnet om Wergeland "som den forbillidlige patriot og henvisninger til hans liv og verk ble et sentralt trekk ved den norske 'nasjonsbygging' i det 19. og første halvdel av det 20. århundre." Aarnes 1990: 145.
- 101 Arbeiderbladet 19. mai 1947.
- 102 Arbeiderbladet 12. juli 1945.
- 103 Arbeiderbladet 12. juli 1945.
- 104 Mendelsohn kom i sin tale også inn på norske jøders nasjonalfølelse. Han sa blant annet: "Tallet på jøder ble aldri stort i Norge, og her ble aldri skapt noe jødeproblem. Derfor ble landet noe av oss selv, og vi kunne av fullt hjerte synge 'Ja, vi elsker - '."Arbeiderbladet 12. juli 1945.
- 105 Lagrou 1997.
- 106 "De frø Wergeland sådde har brakt rike frugter", Arbeiderbladet 8. september 1952, s. 2.
- 107 Aftenposten 4. september 1952.
- 108 Janoff-Bulman 1992.
- 109 Staub 1989. Se også Staub 2003: 430-31.
- 110 For norske jøders erfaringer med etterkrigstidens majoritetskultur, se Levin 2020: 175.
- 111 "De frø Wergeland sådde har brakt rike frugter", Arbeiderbladet 8. september 1952, s. 2.
- 112 "Er vi jøder allikevel av mindre verdi? Et apropos til Wagnerdommen." Dagbladet 12. mai 1947. Goldbergs og DMTs tekster er tidligere og mer utfyllende analysert i Brakstad 2006: 69-74, Brakstad 2021 (s. 51, 66-82, hvor de er gjengitt i sin helhet) og 2022: 60-62.
- 113 Her fra Arbeiderbladet 12. mai 1947. Arbeiderbladet trykte brevet i sin helhet, flere andre aviser refererte deler av innholdet. Se for eksempel Aftenposten samme dag.
- 114 Se for eksempel den redaksjonelle kommentaren "Vakling og usikkerhet" i Arbeiderbladet 19. mai 1947. Denne sto også på trykk i en rekke arbeiderblad rundt om i landet dagen etter. Flere andre dødsdommer ble omgjort rundt samme tid. I den grad akkurat Wagner-saken omtales, er det gjerne enten i forbindelse med Goldberg og DMTs reaksjoner eller i omtalen av andre dødsdommer. For eksempel skrev Hamar Arbeiderblad (27. mai 1947) at folk som "jødreperen Wagner" og torturisten Henry Rinnan burde kunne henrettes selv om bruken av dødsstraff etter hvert igjen skulle avvikles.

- 115 Se for eksempel Aftenposten 13. mai 1947.
 116 Tekst av Otto Lous Mohr, *Våre Falne*. Første bok: 6-7.
 117 Se Brakstad 2006 og 2020 og Simonsen 2020
 118 For folkemordoverlevendes møte med etterkrigsbyråkratiet, se Berit Reisel 2020.
 119 Som vi vet er langt fra alle gjerningspersoner under et folkemord ideologisk troende. For forholdet mellom ideologisk overbevisning og deltakelse i genocidale prosesser, se for eksempel Maynard 2022.
 120 Leo Kupers *Genocide: Its Political Use in the 20th Century* (Penguin) fra 1981 betegnes gjerne som en formativ utgivelse for feltet.
 121 Et folkemord som tar sikte på å drepe samtlige medlemmer av en definert gruppe, inkludert barn. Holocaust og folkemordet i Rwanda i 1994 er eksempler på denne formen for folkemord.

Litteratur

- Anderson, K. (2017). "‘Who was I to Stop the Killing?’ Moral Neutralization among Rwandan Genocide Perpetrators". *Journal of Perpetrator Research*, 1(1).
- Anderson, K. og Brakstad, I. V. (2016). "The Responsibility to Protect? Media Narratives and Responsibility to Protect". *Genocide Studies and Prevention*, 9(3), 96- 115.
- Barthes, R. (1999). *Mytologier*. Oslo: Gyldendal.
- Berggren, E. B. (2021). *Exclusion by Ignorance*. Masteroppgave i historie, Universitetet i Oslo.
- Brakstad, I. V. (2022). "‘Det var en forferdelig tid etterpå, vet du.’ Om folkemordet på de norske jødene og tiden etterpå." *Fortid* 2022 (2): 56-63.
- (2021). *Etter folkemordet 1945-*. Oslo: Samlaget.
- (2020). "‘[...] å utrydde nordmennene av jødisk opprinnelse.’ De illegale avisene og Holocaust" i Sørensen og Simonsen (red.): *Historie og moral – Nazismen, jødene og hjemmefronten*, s.153-188. Oslo: Dreyer.
- (2016). "Eldgammelt etnisk hat" – myter og avpolitiseringen av politisk vold. *En analyse av samtidens norske medieframstillinger av massevolden i Bosnia-Hercegovina (1992–95) og Rwanda (1994)*. Doktoravhandling i historie, NTNU.
- (2006). *Jødeforfølgelsene i Norge: omtale i årene 1942–1948*. Masteroppgave i historie, Universitetet i Oslo.
- Corell, S. (2010). *Krigens ettertid: Okkupasjonshistorien i norske historiebøker*. Doktoravhandling i historie, Universitetet i Oslo.
- Eriksen, A. (1999). *Historie, minne og myte*. Oslo: Pax.
- (1995). *Det var noe annet under krigen. 2. verdenskrig i norsk kollektivtradisjon*. Oslo: Pax.
- Den norske stat (1949-50). *Våre falne*. Oslo: Grøndahl.
- Harper, C. S. (2012). *Rettsoppgjørets behandling av deportasjonen av jødene fra Norge under okkupasjonen 1940-1945*. HL-senterets temahefte nr. 16.
- Jäckel, E. (1981). *Hitlers's World View. A Blueprint for power*. Harvard University Press.
- Janoff-Bulman, R. (1992). *Shattered Assumptions*. New York: The Free Press.
- Judt, T. (2005). *Postwar. A History of Europe since 1945*. New York: Penguin Books.
- Kushner, T. (1994). *The Holocaust and the Liberal Imagination*. Oxford: Blackwell.
- Lagrou, P. (1997). "Victims of Genocide and National Memory: Belgium, France and the Netherlands." *Past and Present*. 154 (1), 181-222.
- (2004). *The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe 1945-1965*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Levin, I. (2020). *Vi snakket ikke om holocaust. Mor, jeg og tausheten*. Oslo: Gyldendal.
- Lothe, J. og Storeide, A. (2006). *Tidsvitner: Fortellinger fra Auschwitz og Sachsenhausen*. Oslo: Gyldendal.
- Maerz, S. (2010). *Okkupasjonstidens lange skygger. Fortidsbearbeidelse i Norge som identitetsdiskurs*. Oslo: Unipub.
- Maynard, J.L. (2022). *Ideology and Mass Killing. The Radicalized Security Politics of Genocides and Deadly Atrocities*. Oxford: Oxford University Press.
- Moeller, S. D. (1999). *Compassion Fatigue. How the Media Sell Disease, Famine, War and Death*. New York: Routledge.
- Myers, G., Klak, T. og Koehl, T. (1995). "The Inscription of Difference: News Coverage of the Conflicts in Rwanda and Bosnia." *Political Geography* 15 (1), 21-46.

- Novick, P. (2001). *The Holocaust and Collective Memory. The American Experience*. London: Bloomsbury.
- Reisel, B. (2021). «Hvor ble det av alt sammen?» *Plyndringen av jødene i Norge*. Oslo: Forlaget Press.
- Reitan, J. (2016). *Møter med Holocaust. Norske perspektiver på tilintetgjørelsens historiekultur*. Doktoravhandling i historie, NTNU.
- Sadkovich, J. J. (1998). *The U.S. Media and Yugoslavia, 1991-1995*. Westport: Praeger Publishers
- Simonsen, K. (2020). "[...] det krasseste utslaget av de samfunnsmessige understrømningene som truer sivilisasjonen' Diskursen om jødene og antisemittismen etter 1945", i Sørensen og Simonsen (red.): *Historie og Moral. Nazismen, jødene og Hjemmefronten*. Oslo: Dreyer, 229-265.
- Staub, E. (1989). *The Roots of Evil: The Origins of Genocide and Other Group Violence*. New York: Cambridge University Press.
- (2003). *The Psychology of Good and Evil: Why Children, Adults, and Groups Help and Harm Others*. New York: Cambridge University Press.
- Sveri, K. (1982). "Landssvikoppgjørets merkeligste rettssak" i Brathold, Christie og Opsahl (red.): *Lov og frihet. Festskrift til Johs. Andenæs på 70-årsdagen 7. september 1982*. Oslo: Universitetsforlaget, 354-355
- Thompson, A.(red.) (2007). *The Media and the Rwanda Genocide*. London: Pluto Press.
- Wieworka, A. (2006). *The Era of the Witness*. Ithaca: Cornell University Press.
- Aarnes, S. Aa. (1990). "Wergeland-kultusen som nasjonsbyggende faktor," i *Nytt Norsk Tidsskrift* 7 (2), 145-154.

